

OBSERVAȚII REFERITOARE LA UNELE PODOABE DESCOPERITE ÎN NECROPOLELE POPULAȚIEI DACO-ROMANE ȘI ÎN CELE ALE DACILOR LIBERI

Alexandru Gh. Sonoc*

Cuvinte cheie: *podoabe, morminte, importuri, epoca romană și romană trârzie*
Schlagwörter: *Gräbern, Importe, römische und spätrömische Zeitspanne*

Cu excepția unor referiri din izvoarele scrise, principalele surse pentru cunoașterea podoabelor și accesoriilor vestimentare din mediul roman provincial rămân reprezentările din arta plastică (nu numai reliefurile, ci și, în unele regiuni ale Imperiului roman, portretele de mumii și frescele¹) și descoperirile arheologice, dintre care cele mai relevante, prin contextul lor, sunt piesele inventarelor funerare și cele din componența tezaurelor, în special a tezaurelor cu podoabe și monede.

În ciuda importanței atribuite elementului militar în colonizare, în Dacia nu au fost descoperite, deocamdată, monumente funerare cu reprezentări sigure de *dona militaria*², precum în alte provincii balcano-dunărene³ și în regiunea renană⁴; uneori, deși foarte rar, în inscripțiile funerare din Dacia există însă, la fel ca și în alte părți ale Imperiului roman⁵, referiri la distincțiile militare pe care le-au dobândit defuncții. Astfel, unui ofițer originar din Theveste (Numidia), C. Iulius Corinthianus, cu o glorioasă carieră (*quattuor militiae*, decorat cu *corona muralis*, *hasta pura* și *vexillum argenteum* într-o *expeditio Parthica*, în care a condus o vexilație de trupe din Dacia), decedat la vârsta de 39 de ani, mai mulți moștenitori (Marcus Arrianus, Iulius Clinias

și Iulius Pisonianus), dintre care unii par a fi fost libertii săi, i-au ridicat la Apulum un monument funerar⁶. Importanța unor astfel de inscripții, la fel ca și a monumentelor cu reprezentări de *dona militaria*, constă în faptul că între acestea și cariera militară a defunctului există o relație evidentă⁷. Din acest motiv, monumentele respective nu pot constitui o sursă pentru studiul podoabelor și accesoriilor vestimentare specifice unor segmente mai largi ale populației diferitelor provincii romane. Foarte probabil, obiecte care reprezintă distincții militare au existat și în alte civilizații antice decât în cea greacă și în cea romană și chiar la diferite populații exotice, inclusiv la unele care nu au cunoscut stadiul organizării statale⁸; în Egiptul antic, distincțiile militare sunt binecunoscute în Regatul Nou, când ele sunt amintite de o inscripție de pe o cupă de aur, dăruită generalului Djehuti de către Thutmosis II (1492-1479 î.e.n.)⁹ și atestate și de descoperiri din inventarele funerare, inclusiv din cel al reginei Ahhotep, mama faraonilor Kames și Ahmosis I (1550-1525 î.e.n.)¹⁰, iar distincțiile civile sunt atestate de inscripții și reprezentări sculpturale din vremea faraonilor Amenophis II (1428-1397 î.e.n.), Amenophis III (1388-1351/1350 î.e.n.) și Amenophis IV (1351-1334 î.e.n.)¹¹. În Dacia însă, în actualul stadiu al cercetărilor, în afară, poate, de un mormânt de incinerare cu groapă în trepte din necropola de sud-est a orașului Romula, în care a fost descoperită, alături de piese de echipament militar, ghindă arsă¹², despre care s-a presupus că ar putea aparține unui reprezentant al aristocrației gentile a unei comunități peregrine, aflat în unele legături cu armata romană, ca viitor militar sau ca veteran¹³ și că ar proveni de la o cunună din ramuri

*Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, e-mail: sandysonoc@yahoo.com

1. Ruseva-Slokoska 1991, 11.

2. Țeposu-Marinescu 1982, 50.

3. CIL, III, 4858 (Magdalensberg, Austria, începutul sec. I e. n.: 2 *torques*, 2 *armillae*, 9 *phalerae*); CSIR Österreich, I/4, nr. 390 (Carnuntum, mijlocul sec. I e.n.: 5 *phalerae*); Abramić 1925, 45sq., nr.1, fig. 9 (Sv. Vit, Slovenia: 5 *phalerae*, 2 *torques*, *corona gemmata*); Abramić 1925, 140sq., nr. 150, fig. 101 (Sv. Vit, Slovenia, începutul sec. II: 2 *coronae*, *kantharos* din argint); Speidel 1970, 511-513, fig. 1 (Grameni, Grecia, mijlocul sec. II: 2 *torques*, 2 *armillae*).

4. Andrikopoulou-Strack 1986, 193sq., U 26 (Köln: arme, 2 *torques*, *armilla*, *corona civica*).

5. De pildă, la Tomis, se cunosc 2 epitafuri latine ale unor militari *dono donati*: cel al lui T. Valerius Germanus, *immaginifer* în legiunea VII Claudia Pia Felix, originar din Pessinus, *donis II don(atus)*, datat la sfârșitul sec. I e.n. (ISM, II, 169 (5)) și cel al veteranului T. Flavius Capito, fost *decurio* în Ala Pannoniorum, *donis donato a i] mp(eratore) Vespasiano ob servitutum*: ISM, II, 170 (6).

6. IDR, III/5-2, 542.

7. Andrikopoulou-Strack 1986, 106.

8. Weule 1916, 60, fig. 10.

9. Müller-Thiem 2000, 142sq., fig. 290-291.

10. Müller-Thiem 2000, 138, fig. 286-288.

11. Müller-Thiem 2000, 144, fig. 292-294 și 297.

12. Petculescu 1997; cf. Popilian 1986, 90 și 98, fig. 1.

13. Petculescu 1997, 222.

de stejar, care imită *corona civica*¹⁴, nu sunt cunoscute inventare funerare cu piese care să poată fi considerate cu certitudine drept *dona militaria*.

Podoabele sunt, de asemenea, relativ rar reprezentate pe monumentele funerare din Dacia, spre deosebire de cele descoperite în Dalmatia, în Noricum și în Pannonia¹⁵ (aici, mai ales în mediul eravisc¹⁶) sau de cele de la Palmyra, unde, ca expresie a bunăstării elitelor locale, reprezentarea podoabelor este ostentativă¹⁷ în cazul femeilor.

Contrar situației modei masculine, costumele și coafura feminină păstrează tradițiile locale pentru o vreme îndelungată¹⁸, deoarece în familiile mixte, de obicei, soțul era cetățean roman sau un individ romanizat, iar soția o peregrină¹⁹ și pentru că atașamentul femeilor pentru tradițiile și, implicit, pentru portul strămoșesc este mai mare, ele manifestând, așadar un conservatorism etnic mai pronunțat și o rezistență culturală mai accentuată, cu excepția poate, a celor mai avute, care apar în "port ceremonial", adică roman²⁰. Problema vastă a costumelor reprezentate pe monumentele funerare din provinciile dacice, prea puțin cercetată²¹, nu constituie însă, cu acest prilej, obiectul demersului nostru; vom remarca doar că pe majoritatea monumentelor din Dacia sunt reprezentate costume romane provinciale, iar după o impresie, destul de discutabilă, a lui D. Protase, chiar cu detalii neîntâlnite în alte provincii²². Unele monumente funerare din Dacia cu reprezentări de fibule au fost reproduse, recent, de către S. Cociș²³, care a studiat și specificitatea etnică și de gen a unor tipuri de fibule²⁴. A. Husar, care a identificat și discutat monumentele funerare cu reprezentări de port norico-pannonic din Dacia²⁵, a arătat însă că, în vreme ce la Cristești (jud. Mureș) și la Șeica Mică (jud. Sibiu), reprezentările de port norico-pannonic care reflectă specificul etnocultural al zonei sunt frecvente, în Dacia Porolissensis astfel de reliefuri, care sugerează proveniența din mediul neroman a defuncțiilor sunt sporadice²⁶. Cele câteva monumente sculpturale din Dacia pe care se pretinde că ar fi reprezentate

elemente de port autohton²⁷, pe care, cum crede D. Protase, l-ar fi adoptat chiar și coloniștii²⁸, nu pot fi luate în considerare, deoarece este vorba, de fapt, de reprezentări ale unor elemente de port cu răspândire mai largă (la Brucla, Drobeta și Ilișua), de port norico-pannonic (la Lipova, jud. Arad și în cazul femeii reprezentate în scena de banchet de pe stela funerară a veteranului Iulius Crescens, descoperită la Cășei, jud. Cluj) sau a unei pături (în cazul cojocului cu care se afirmă că ar fi îmbrăcat amintitul veteran); de altfel, încă din perioada interbelică, unele dintre acestea au fost considerate ca piese de port autohton nu doar pe baza analogiilor destul de relative cu portul dacic reprezentat pe monumentele triumfale, cât, mai ales, în spiritul ideologiei daco-românești, cu portul tradițional românesc, deși chiar analogiile invocate au o răspândire largă în Europa de Est și de Sud-Est, care nu poate fi pusă în legătură, în mod necesar, cu populația romană și, destul de puțin probabil, cu cea traco-dacică, iar unii istorici și chiar etnografii români fie nu cunosc îndeajuns costumele tradiționale din Europa de Est și de Sud-Est, fie justifică asemănările prin "străvechile rădăcini comune" ale tradițiilor populației "traco-daco-illyrice" din provinciile balcano-dunărene sau, uneori, chiar prin influențele culturale, exercitate, potrivit unei concepții etnocentriste care frizează rasismul, în mod unidirecțional (!), de către populația dacică, romană și românească asupra diferitelor populații cu un grad de dezvoltare considerat inferior celui al societății autohtone. Slaba cunoaștere a tradițiilor vestimentare ale diferitelor grupuri de coloniști din Dacia nu se datorează însă numai acestei interpretări tendențioase, favorizată, de altfel, tocmai de studiul deficitar al reprezentărilor de costume pe monumentele funerare, de la care în foarte puține cazuri se păstrează și inscripțiile care pot contribui, cu oarecare siguranță, la precizarea originii etnice a defunctului, ca și de descurajarea atitudinilor critice față de obsesia de a descoperi mereu noi "dovezi" ale unor teze apriorice, ci și, după cum observa A. Husar, posibilităților reduse de identificare și deosebire a grupurilor de coloniști stabiliți aici pe baza unor artefacte specifice fiecăruia²⁹. De altfel, așa cum am mai amintit, faptul că în cazul populației imigrate, cu excepția, poate, a illyrilor din Munții Apuseni, colonizați cu familiile lor, predominau bărbații (veterani și militari activi), pe când la populația autohtonă predominau femeile, a

14. Petculescu 1997, 216sq.; cf. Pislaru-Bărbulescu 2003, 24.

15. Hampel 1880; Geramb-Mautner 1933; Fitz 1957; Čremošnik 1958; Čremošnik 1963; Čremošnik 1964; Garbsch 1965.

16. Fitz 1957.

17. Gawlikowski 1979, 184sq.; cf. Bíró 1997-1998, 80; Schreiber-Schreiber 1957, pl. XX.

18. Bíró 1997-1998, 80.

19. Hudeczek 1977, 435; Trynkowski 1976, 81-88; Šašel Kos 1983; Sonoc 1998, 61.

20. Hudeczek 1977, 435; Sonoc 1998, 60.

21. Floca, Wolski 1973, 40-42; Marinescu 1976; Sonoc 1998.

22. Protase 1964, 203; Protase 1976b, 497.

23. Cociș 2004, 158-160, pl. CLXXII-CLXXVIII.

24. Cociș 2004, 160-163, tab. 5-8.

25. Husar 1999, 188sq.

26. Husar 1999, 194.

27. Daicovici 1928-1932, 124; Protase 1964, 203; Pop 1968, 484, nr. 6, fig. 6; Țeposu-Marinescu 1972, 219sq.; Floca-Wolski 1973, 10; Țeposu-Marinescu 1974, 420; Protase 1976b, 497; Mărghită 1978, 101 și 124; Mărghită 1980, 135; Protase 1980, 169sq.; Pop 1999-2000, 171, n. 16.

28. Protase 1964, 204; Protase 1976b, 497.

29. Husar 1999, 179.

duș, evident, la apariția căsătoriilor mixte³⁰, fenomen constat și în alte provincii și care a favorizat procesul de romanizare³¹, prin spargerea unității culturale a comunităților umane și afectarea identităților etnice, ceea ce are ca urmare, de regulă, asumarea de către copii a aceleia a părintelui cu o condiție social-juridică superioară³², care în acest caz nu putea fi decât bărbatul colonist³³, realitate însă abia sugerată în istoriografia românească, de către I. I. Russu³⁴. În Dacia, populația autohtonă nu aparține însă acelei minorități active economic și social, care se manifestă epigrafic³⁵ și nici nu se remarcă prin ridicarea unor monumente funerare sculpturale³⁶, astfel că este de presupus că, în măsura în care portul roman provincial s-a dovedit potrivit condițiilor climatice ale Daciei, tradițiile vestimentare autohtone au avut șanse mai mici de a fi perpetuate în familiile mixte, în care procesul de aculturație a elementelor autohtone a fost mai rapid, spre deosebire de situația din zonele mai puțin expuse contactului cu coloniștii romani, unde, evident, monumentele epigrafice și sculpturale sunt mai rare. Deși argumentația lui D. Protase nu mai poate fi, în actualul stadiu al cercetărilor, acceptată, considerăm, totuși, că este posibil ca populația autohtonă din provinciile dacice să fi păstrat o mare parte din vechile sale tradiții vestimentare³⁷, chiar dacă acest lucru nu poate fi încă, deocamdată, dovedit.

Uneori însă chiar și tradițiile vestimentare ale barbarilor învecinați cu provinciile dacice³⁸, în special, desigur, cele ale populației din zona de interferență daco-sarmată din Moldova, își găsesc reflectarea atât în inventarele funerare din necropolele romane provinciale din Dacia, dar, se pare, doar în cele daco-romane, cât și în descoperiri întâmplătoare sau din alte contexte arheologice. Cu toate că, în ceea ce

privește tradițiile vestimentare barbare, încă din sec. II-III se constată existența unor elemente comune dacilor, populațiilor germanice și sarmaților; aceste populații pot fi, totuși, diferențiate și din acest punct de vedere³⁹. Astfel, s-a remarcat faptul că raritatea descoperirii de către 2 sau 3 fibule în unul și același mormânt, folosirea unor tipuri de podoabe specifice mediului peregrin și barbar din regiune (mărgelă din argint în formă de butoiș, pandantive conice din argint filigranat, pandantive în formă de căldărușă) și caracterul izolat al descoperirilor de cataramă în necropolele din sec. II-III indică păstrarea costumului propriu de către dacii liberi⁴⁰, la care trebuie remarcată, totodată, atât existența unor importuri de podoabe și accesorii vestimentare din mediul roman provincial, cât și dispariția unora dintre tipurile de podoabe întâlnite în mediul dacic preroman, mai ales a celor specifice aristocrației, întâlnite anterior, de obicei, în tezaure.

Faptul că în mormintele cu ceramică dacică din necropolele daco-romane din Dacia sunt foarte rare inelele și fibulele⁴¹ este greu de explicat doar prin inferioritatea socială și economică a membrilor comunităților respective, pentru că aceste podoabe sunt relativ rare chiar și în inventarele funerare, atât în cele ale mormintelor de incinerare, cât și în cele de înhumare din celelalte necropole romane provinciale din Dacia, ceea ce și-ar putea găsi o explicație în distrugerea podoabelor aflate asupra defunctului în cursul incinerării, dar și, foarte probabil, cum o arată frecvența lor relativ redusă și în inventarul mormintelor de înhumare, în faptul că defuncții erau rareori înmormântați cu podoabele lor, fie pentru a preveni jefuirea mormintelor, fie pentru că, adesea, mai ales la populația mai săracă, ele reveneau moștenitorilor. În necropolele dacilor liberi inelele sunt, de asemenea, rare: astfel, la Văleni (jud. Neamț) s-au descoperit doar 6 inele (dintre care 2 în strat) în 606 morminte⁴². De aceea, studiul asocierii podoabelor, în special a celor din metal prețios, cu ceramica de factură dacică, dar și al frecvenței unor tradiții vestimentare străine poate reprezenta un element important pentru studiul realităților sociale și culturale din cadrul comunităților daco-romane. Cu toate acestea, el nu a fost încă întreprins. Datorită posibilităților reduse de datare mai precisă a mormintelor din această categorie, valoarea concluziilor este însă destul de redusă pentru studiul procesului de romanizare, pentru că evoluția sa în timp și la nivelul diferitelor categorii sociale este, astfel, mai greu de surprins. Atașamentul față de portul tradițional se constată, așadar, atât în cazul

30. Trynkovski 1976, 87; Protase 1980, 16; cf. Scurtu 1966, 157; Rosetti 1968, 191; Russu 1970, 101.

31. Trynkovski 1976, 87; Sonoc 1998, 61; cf. Hudeczek 1977, 435; Șașel Kos 1983.

32. Kozlov 1969, 273 și 344.

33. Trynkovski 1976, 88.

34. Russu 1956, 43 și 51sq.

35. Ruscu 2003, 55; cf. Protase 1994, 38; Petolescu 2000, 226; Dana 2004, 447.

36. Protase 1994, 38; cf. Mărghită 1979, 135.

37. Protase 1964, 204.

38/ Pentru costumele scitice din stepele nord-pontice: Kločko 1991. Pentru costumele sarmatice din bazinul carpatic: Vaday *et alii* 1989. Pentru costumele feminine barbare în epoca romană imperială: Tempelmann Mączyńska 1989. Pentru portul purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Cernjuchov: Mamalaucă 2005. În istoriografia românească nu există lucrări de sinteză referitoare la portul barbar din mileniul I, deși există diferite studii, mai mult din perspectivă tipologică, referitoare la unele podoabe, mai ales din metal prețios, descoperite izolat, în inventare funerare sau în tezaure. Un astfel de demers ar putea fi mai ușor dacă s-ar începe publicarea sistematică și exhaustivă a pieselor din perioada migrațiilor existente în colecțiile muzeale, cum s-a realizat, deocamdată, la MTC din Oradea (Dumitrașcu 1983).

39. Ioniță 1982, 110.

40. Ioniță-Ursachi 1988, 90-95.

41. Protase 1976a, tab. 8.

42. Ioniță-Ursachi 1988, 62.

populației daco-romane de pe teritoriul provinciilor dacice, în măsura în care indivizii care îi aparțin pot fi cu siguranță identificați ca atare pe baza descoperirilor funerare, cât și la dacii liberi, în mormintele cărora numărul podoabelor caracteristice mediului barbar din vecinătatea provinciilor dacice este mai mare, chiar dacă multe dintre aceste podoabe nu sunt propriu-zis dacice, ci sunt preluate de la alte populații.

Piese de podoabă dacice de argint de tradiție preromană nu apar în nici una din necropolele de epocă romană, pentru faptul că folosirea lor încetează sau devine mult mai rară încă de la mijlocul sec. I e.n., iar în sec. II ele nu se mai întâlnesc niciunde, nici măcar în mediul carpo-dacic⁴³; totuși, în epoca stăpânirii romane în Dacia, în mai multe provincii balcano-dunărene (Thracia, Moesia, Dalmatia, Pannonia) se constată, după părerea lui D. Protase, o revigorare sau chiar continuare a tradițiilor locale ale prelucrării argintului, din mediul traco-dacic și illyr⁴⁴. Istoriografia românească tradiționalistă, care minimizează originea celtică și grecească a multor podoabe dacice preromane sau răspândirea lor în afara Daciei, insistând adesea, în mod interesat, doar asupra analogiilor din mediul autohton, nu însă și asupra celor din provinciile balcano-dunărene, unde ele sunt destul de numeroase și continuă să existe și în sec. II-III și, chiar dacă constată asemănarea care merge până la identitate, pe care o atribuie tocmai amintitei supraviețuirii sau revitalizării a unor tradiții artistice balcanice (traco-dacice și illyre), vorbește de o continuitate a tradiției podoabelor dacice din argint și sub stăpânire romană, deși nu poate cita alte analogii decât piese din tezaurele de la Bumbești-Jiu-*Vârtopeu* (jud. Gorj) (*fig. 7*) și Ațel (jud. Sibiu) (*fig. 6*), care ambele se încheie cu monede de la Gordianus III și care, în mod eronat, ba chiar tendențios, încă de la mijlocul sec. XX au fost puse în legătură cu podoabele de argint dacice preromane⁴⁵. Așa cum am arătat recent⁴⁶, în mediul dacic preroman sunt necunoscute, deocamdată, podoabele din argint filigranat; această situație are o importanță deosebită din perspectiva schimburilor culturale care pot explica apariția acestei categorii de podoabe la dacii liberi și la populația daco-romană, ca și pentru discuțiile legate de originea elementelor dacice identificate în unele dintre necropolele daco-romane din provinciile dacice⁴⁷.

Arta filigranului și granulației este caracteristică toreuticii orientale și greco-etrusce⁴⁸, cu mențiunea că

48. Bichir 1973a, 115; Ruseva-Slokoska 1991, 115; cf. Müller-Thiem 2000, 98sq. Așa cum o atestă mormintele regilor din Ur, tehnica granulației era deja cunoscută în Mesopotamia pe la 2500 î.e.n. (Müller-Thiem 2000, 98; cf. Klusch 1988, 63), iar prin intermediul podoabelor sumeriene aduse de la Byblos, această tehnică pătrunde și în Egipt, unde este atestată pentru prima dată în Regatul Mijlociu, prin piese de podoabă cu un clar aspect neegiptean, descoperite la Dahshur (Müller, Thiem 2000, 98), în mormintele prințeselor Khnumet, fiica lui Amenemhat II (1914-1879/1876 î.e.n.) și Mereret, fiica lui Sesostriș II (1882-1872 î.e.n.). Cea mai veche podoabă filigranată produsă în Egiptul antic este considerat un lăntșor din aur cu pandantive florale, descoperit în mormântul reginei Tausret, soția faraonului Sethi II (1199-1194/1193 î.e.n.) (Müller, Thiem 2000, 198, fig. 418). În regiunea caucaziană, în epoca bronzului, tehnicile filigranului și granulației au fost întrebuintate pentru a decora o cupă din aur, descoperită într-unul din mormintele culturii Trialeti din centrul Georgiei (Poladian Ghenea 1988, 238 și 436, fig. 36) și datată în mileniul II î.e.n. (Poladian Ghenea 1988, 436). Între cca. 1200-900 î.e.n., așa cum demonstrează descoperirile din necropola de la Marlik (Iran), tehnica granulației era cunoscută populațiilor care vor constitui, mai târziu, regatul Manna, situat la sud-est de lacul Urmia, de unde, în sec. VIII-VII, ea se răspândește la populațiile antice din Caucaz și din Iran, iar în sec. VII-IV î.e.n. și în Cipru, în arhipelagul grecesc, în Grecia Continentală și în Macedonia, în Etruria și spre litoralul Mării Negre (Poladian Ghenea 1988, 436), mai ales în Colchida, datorită contactelor acestei regiuni cu populația hurrito-urarteană a regatului Manna și cu Media (Poladian Ghenea 1988, 436sq.). În mediul urartean, la Karmir-blur, podoabe din aur lucrate în tehnica filigranului se cunosc în vremea regilor Argiști I (786-760 î.e.n.) și Sarduri II (760-740 î.e.n.) (Poladian Ghenea 1988, p. 373), iar diferitele tehnici ale filigranului, de tradiție urarteană, au fost preluate de orfevrăria ahemenidă (Poladian Ghenea 1988, 427). În Evul Mediu, la fel ca și în prezent, firele de sârmă din metal prețios, utilizate în tehnica filigranului, sunt obținute prin vâlțuire și apoi prin tragerea succesivă, prin orificiile tot mai înguste ale unei filiere, a firelor de sârmă mereu reîncălzite (Klusch 1988, 62); procedeele de realizare a firelor tordate sau incizate, cunoscute bijutierilor din Evul Mediu timpuriu, care constau în tordarea unor fășii subțiri de tablă sau în rularea unor bare subțiri din metal peste concavitatea tăioasă a unei unelte a cărei lamă era prevăzută cu unul sau mai multe canale cu muchii tăioase ori în producerea unor incizii, sub diferite, unghiuri, cu ajutorul acestei unelte, pe bara din metal ori în presarea barei între părțile active ale unei unelte numite *organarium* (Foltz 1989) credem că erau folosite și în Antichitate. În Egiptul antic, granulele obținute prin picurarea aurului lichid de la o înălțime de cca. 1 m într-o coajă de lemn, care era mișcată continuu, erau cernute de mai multe ori, pentru a le sorta după mărime și erau tăvălite prin funingine, pentru a absorbi carbon, după care erau așezate după diferite modele pe suprafața de fixare, tot din aur, dar preparată cu rășină și erau încălzite cu o flacără dozată cu ajutorul unei țevi de suflat, iar carbonul absorbit determina ca punctul de topire al aurului să scadă de la 1064 °C la cca. 900 °C, însă doar la punctul de contact cu suprafața de fixare, ceea ce determina aderența granulelor la aceasta, fără ca ele să își piardă forma sferică (Müller, Thiem 2000, 98sq.); mai târziu, bijutierii transilvăneni utilizau încălzirea pe cărbuni de lemn a unor bucățele de sârmă, pe care le lipeau într-o tehnică asemănătoare sau cu o pastă compusă din sare de cupru, ce degaja prin reducere dioxid de carbon, din clei de pește sau osânză de porc carbonizată și din potasă sau cu ajutorul unor bucățele din tablă de aliaj de cupru (Klusch 1988, 62sq.). Tehnica granulației nu a fost redescoperită abia în sec. XX de către bijutierii europeni (Müller-Thiem 2000, 99), căci ea era

43. Protase 1972b, 531. Mai târziu, D. Protase, nuanțându-și afirmațiile anterioare, arată însă că aceste tipuri de podoabe continuă să fie folosite de populația daco-romană, însă rar (Protase 1976, 497; cf. Protase 1980, 168), situație asemănătoare cu cea din mediul dacic din afara Imperiului roman, din Crișana, Maramureș și Moldova (Protase 1980, 168).

44. Protase 1976b, 497.

45. Protase 1964, 204sq.; Protase 1980, 167-169.

46. Sonoc 2006b, 91.

47. Protase 1969; Horedt 1971; Protase 1972a; Protase 1972b; Horedt 1973; Opreanu 1997; Sonoc 2006a; Sonoc 2006b.

cunoscută și de către bijuterii medievale din sud-estul Europei. În Transilvania, tehnica decorativă a granulației, a cărei origine se găsește în Orient, era cunoscută sub denumirea de *modus Ragusaens* și se crede că ar fi fost preluată de la meșterii italieni (Klusch 1988, 63). După părerea noastră, meșterii transilvăneni continuă, de fapt, tradiții ale metaloplastiei romano-bizantine și ale celei sud-slave, ajunsă la apogeu în Dalmația în sec. X-XII și în Serbia în sec. XIII-XV (Ćorović-Ljubinković 1959, 113), iar influențele italiene s-au adăugat, de fapt, unor tradiții orientale, balcanice și est-europene mult mai vechi. De origine italiană este, în schimb, tehnica filigranului emailat, folosită de bijuterii transilvăneni și maghiari și cunoscută drept *modus Transylvanus* (Bielz 1957, 20; cf. Dâmboiu 1991, 106); în Transilvania ea este menționată pentru prima oară la 1508 (Dâmboiu 1991, 106).

În primele veacuri ale Evului Mediu timpuriu, cercei cu decor filigranat, aparținând unor tipuri (Kastelic 1956, fig. 1/B I-II) care dezvoltă modele romane târzii din sec. V (Kastelic 1956, 121), datate în sec. VI-VII, se întâlnesc în Austria, Italia, Slovenia, Bosnia și Herțegovina, Ungaria, Germania și Ucraina (Kastelic 1956, 122sq.) și, respectiv, între a doua jumătate a sec. VI și în sec. VII, în Italia, Austria, Slovenia, Bosnia și Herțegovina, Ungaria, Germania și Franța (Kastelic 1956, 124); se crede că aceste tipuri de cercei, deși de origine bizantină, sunt răspândite de către populațiile germanice, se pare mai ales de către longobarzi și franci (Kastelic 1956, 122-124). Cercei lucrați în tehnica filigranului și granulației se cunosc și mai târziu, printre descoperirile grupului cultural avaro-slav Keszthely din sec. VIII (Karaman 1956, 102), iar cercei semilunari, decorați în tehnica granulației, cu lanțuri de care atârnă pandantive rombice se întâlnesc în morminte slave de la sfârșitul sec. VIII și începutul sec. IX în necropolele din nordul Bavariei (Tovornik 1988, 127, fig. 85). La sfârșitul sec. VII și începutul sec. VIII, în mediul baiuvar se întâlnesc, sub influența modei avare, cercei cu pandantive în formă de ciucure (*Bommelohrringe*), decorați, spre deosebire de prototipurile avare, nu în tehnica granulației, ci în aceea a filigranului, care coexistă cu alte tipuri de cercei filigranați, printre care și cel de origine bizantină răspândit și la longobarzi și franci, anterior amintit (Zeller 1988, 246, fig. 172) (fig. 23). Cerceii baiuvari cu pandantive în formă de ciucure amintesc de pandantivele carpice în formă de coșuleț, lucrate din argint filigranat, mult mai vechi însă.

Deoarece se admite că influența artistică a Antichității târzii s-a transmis populațiilor barbare și prin intermediul orașelor romane din teritoriile ocupate de către acestea (Kastelic 1956, 124; cf. Karaman 1956, 104) și că, în sec. V-VI, când acestea intră în contact cu populația romană târzie de aici, se produce și o revigorare a tradițiilor preromane (Karaman 1956, 109), asemănările unora dintre podoabele din această perioadă descoperite în mediul barbar cu podoabe mai vechi, romane provinciale, mai ales cu cele specifice mediului de la periferia Imperiului roman nu este ușor de explicat, doar prin schimburile comerciale și relațiile politico-militare cu lumea romano-bizantină sau prin contactul cu populația romană târzie supusă. Chiar și tipurile de cercei din sec. IX-XIV descoperite pe teritoriul fostei Iugoslavii sunt inspirați de modele bizantine (Karaman 1956, 102sq.), dintre care unele continuă, de asemenea, modele antice, greco-romane și orientale (Karaman 1956, 102; Aleksova 1959, 124sq.), chiar de o mare vechime, ca în cazul unui tip (Aleksova 1959, pl. XLV) rar în Europa Centrală, dar răspândit în Peninsula Balcanică, în Caucaz și pe litoralul nord-pontic, originar însă din Grecia continentală și insulară și din vestul Asiei Mici și al cărui prototip cipriot, din epoca bronzului, este datat la cca. 1300-1100 î.e.n. (Aleksova 1959, 124sq.), iar un alt tip de cercei de origine bizantină, lucrați în tehnica filigranului și granulației (Ćorović-Ljubinković 1956, fig. 4-5), de origine bizantină, datat în sec. XII-XIII și răspândit din Crimeea până în Dalmația, a fost produs, se pare, de atelierele de pe litoralul Mării Negre (Ćorović-Ljubinković 1956, 136). Se constată, așadar, că, în Evul Mediu timpuriu, tehnicile filigranului și granulației continuă

să rămână specifice mai ales acelor zone în care ele au fost intens folosite și în sec. V î.e.n. – V e.n. Asupra metaloplastiei sârbe și bulgare, influența bizantină este evidentă mai ales în sec. XIII-XIV, când se dezvoltă exploatarea minelor de aur și de argint din Serbia (Ćorović-Ljubinković 1959, 117; Aleksova 1959, 123-125), ceea ce determină migrația meșterilor, care, mai târziu, se refugiază în țările învecinate, mai ales spre litoralul dalmat (Ćorović-Ljubinković 1959, 117); așa credem că se explică tendința, constatată în sec. XIV, atât în Serbia, cât și în Dalmația și Bosnia, de a adăuga elemente suplimentare modelelor vechi (Ćorović-Ljubinković 1959, 118), fără însă ca acest fenomen să ducă la dispariția specificului regional (Ćorović-Ljubinković 1959, 117sq.), astfel că, de pildă, în sec. XIII-XV, unul și același tip de cercei, înrudit cu cel din sec. XII-XIII amintit anterior, este decorat, în Serbia, cu imitații de granule, iar în Dalmația în tehnica filigranului (Ćorović-Ljubinković 1959, 116). În sec. XVIII, în producția artizanală din Bulgaria se cunosc, de asemenea, cercei din argint filigranat, precum o pereche de la Ruzinzi (fig. 18f) (Kunstschätze, 192, nr. 408), inspirați, foarte probabil, atât de modele orientale, cât și antice (din sec. II-III), întâlnite pe teritoriul bulgar (Ruseva-Slokoska 1991, 113, nr. 24), unele chiar legate de tradiții artistice locale mai vechi, de origine celtică (Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29). Evident, jefuirea mormintelor antice, ca și descoperirile întâmplătoare de podoabe antice și medievale, care erau apoi vândute aurarilor, care recuperau și refoleau metalul prețios sau chiar le revindeau clienților, au constituit o permanentă sursă de cunoaștere a produselor meșterilor antici și medievale, care nu implică însă ca pe o necesitate contactul cu civilizația romană și bizantină și nici rolul de transmițător al unor tradiții mai vechi și, desigur, nici continuitatea populației romane târzii în teritoriile respective.

granulația este întrebuițată mai frecvent la podoabele de aur decât la cele din argint și că aceste tehnici, deși cunoscute și în civilizația elenistică, nu sunt specifice lumii romane și celtice și lipsesc atât în cultura Lipica și la dacii liberi din teritoriile de la vest și de la nord de Dacia romană, cât și la cei din sud, purtători ai culturii Chilia – Militari⁴⁹; podoabele din argint filigranat lipsesc, de asemenea, în inventarele mormintelor sarmatice⁵⁰. Așa cum am arătat recent⁵¹, în sprijinul unei origini răsăritene a modei podoabelor lucrate în tehnica granulației din regiunea carpato-danubiano-pontică credem că poate fi invocat și un tip de cercei foarte răspândit în Colchida și în interiorul Georgiei în sec. V-IV î.e.n., cu pandantive elipsoidale lucrate din emisfere realizate prin lipirea a două benzi bogat decorate în tehnica granulației (*fig. 18a*)⁵²; ei reprezintă o tradiție artistică proprie culturii colchidiene, care se menține multă vreme pe teritoriul gruzin și reînfloră în epoca bizantină⁵³. Inspirat de pandantivele piramidale ale acestor cercei, realizate din granule de metal, asemănătoare unor ciorchini de struguri, sunt cele ale unui tip răspândit în sec. II-III, cu precădere în sudul Rusiei, mai ales în sec. III⁵⁴, dar și în Bulgaria (*fig. 21*), la mijlocul sec. III⁵⁵, cu cele mai reprezentative exemple în tezaurul de la Nikolaevo (*fig. 21c*)⁵⁶. Cerceii cu pandantive în formă de strugure sunt considerați un model tipic în epoca romană pentru teritoriile tracice, dar produs sub o influență orientală⁵⁷; unele tipuri, întâlnite în diferite medii culturale medievale, precum, de pildă, la purtătorii culturii Bjelo Brdo⁵⁸, reprezintă, de altfel, o moștenire cultural-artistică a Antichității, transmisă prin intermediul civilizației bizantine⁵⁹. În ciuda datării sale târzii, pandantivul din aur în formă de căldărușă, lucrat în tehnica filigranului, descoperit în necropola purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjychov de la Dănceni (R. Moldova)⁶⁰, reprezintă un element important în discuțiile legate de originea podoabelor lucrate în

tehnica filigranului și, în particular, a pandantivelor de acest tip din necropola daco-romană de la Locusteni (jud. Dolj)⁶¹, care credem că nicidecum nu trebuie căutată în mediul dacic, ci pe țărmul nordic și oriental al Mării Negre, unde această tehnică apare sub influență greco-orientală⁶² și este aplicată și în realizarea acestor podoabe, despre care s-a și constatat, de altfel, că în mediul carpic sunt lucrate numai din fier și că nici aici, nici în mediul purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjychov nu sunt așa de frecvente ca în acela al purtătorilor culturii Przeworsk, de unde au și fost preluate de către carpi⁶³. Sub influență grecească, podoabele din argint lucrate în tehnica filigranului și granulației se răspândesc și în Serbia⁶⁴, așa cum o dovedește decorul somptuoaselor podoabe pectorale de la Kruševica, din prima jumătate a sec. V î.e.n.⁶⁵ și cerceii și inelul din depozitul de la Curug (*fig. 18b-c*), datate în sec. IV î.e.n.⁶⁶; în mediul local de aici, aceste tehnici au continuat să fie folosite chiar și în epoca romană⁶⁷. În Bulgaria (*fig. 20*), cerceii din aur cu un singur scut, cu decor filigranat și, uneori, chiar și granulat, se datează, în funcție de tip, din sec. I e.n. și până în sec. III⁶⁸; ei sunt de origine siriană și se răspândesc în sec. II-III în Palaestina și Cyprus⁶⁹. Dar tot în Bulgaria, în sec. II-III, se întâlnesc și cercei din aur cu decor filigranat (*fig. 18d și 19b*)⁷⁰, care amintește mult, prin caracterul primitiv al tehnicii, de pseudo-filigranul celtic, întâlnit în Balcani până în sec. I î.e.n. și continuat în Thracia și de podoabele din epoca romană⁷¹; aplicațiile de formă conică din sârmă încolăcită, specifice cerceilor din sec. II-III lucrați în tehnica filigranului descoperiți în sudul Rusiei⁷², se întâlnesc însă și în decorul unor cercei carpiici de argint filigranat, la care uneori ele sunt însă înlocuite prin aplicații conice realizate în tehnica granulației⁷³, la fel ca și în cazul mărgelilor în formă de butoiaș⁷⁴ și pandantivelor în formă de coșuleț din argint

49. Bichir 1973a, 116. G. Popilian insistă, totuși, asupra faptului că tehnica filigranului a fost cunoscută și de către romani și celți (Popilian 1980, 93), fără a arăta însă că, în lumea celtică și romană, podoabele din metal filigranat sunt, de fapt, mai puțin răspândite.

50. Ioniță 1982, 67.

51. Sonoc 2006b, 91.

52. Poladian Ghenea 1988, 433, fig. 133.

53. Poladian Ghenea 1988, 433sq.

54. Ruseva-Slokoska 1991, 117.

55. Ruseva-Slokoska 1991, 117sq., nr. 32-35. Tipuri mai simple se datează în Bulgaria în sec. II-III (Ruseva-Slokoska 1991, 119, nr. 38) și în sec. III (Ruseva-Slokoska 1991, 119, nr. 40).

56. Ruseva-Slokoska 1991, 117, nr. 32a-b.

57. Ruseva-Slokoska 1991, 28.

58. Vinski 1959, pl. XXXIX/28-30.

59. Karaman 1956, 102.

60. Vornic 2006, 206; cf. Rafalović 1986, pl. XXII/12.

61. Popilian 1980, pl. XXI/144, XXIII/162, XXIV/177 și XXVII/189.

62. În mediul scitic din stepele nord-pontice, podoabele și vasele din aur din sec. V-IV î.e.n., decorate în tehnica filigranului și granulației (*Gold der Steppe*, nr. 104-106, 120 c și f) reprezintă consecința influențelor artei grecești clasice și ale artei elenistice (Podvysockaja 1991, 252).

63. Bichir 1973a, 119.

64. Popović 1996, 21.

65. *Argentul antic*, 60sq., nr. 10, 11.

66. *Argentul antic*, 14, nr. 16, 17.

67. Popović 1996, 21.

68. Ruseva-Slokoska 1991, 111-113, nr. 21-24.

69. Ruseva-Slokoska 1991, 112.

70. Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29.

71. Ruseva-Slokoska 1991, 115.

72. Ruseva-Slokoska 1991, 115.

73. Bichir 1973a, pl. CLXXVI (Pădureni, jud. Vrancea) și CLXXVII (Poieniști, jud. Vaslui).

74. Bichir 1973a, pl. CLXXXVIII/1 (Poieniști).

filigranat⁷⁵ descoperite la aceeași populație barbară de la est de Carpați, la care, în cazul amintitelor tipuri de mărgel⁷⁶ și pandantive⁷⁷, decorul aplicat, realizat în tehnica granulației, ajunge, de asemenea, să transforme conurile în elemente ale unor motive florale stilizate de mare rafinament. Cercei din argint filigranat decorați cu aplicații conice din sârmă au fost descoperiți și în necropola daco-romană de la Sopor de Câmpie (fig. 11)⁷⁸, unde, de asemenea, deși izolat, sunt cunoscute și mărgel⁷⁹ în formă de butoiș din argint filigranat cu decor granulat (fig. 12a)⁸⁰, iar pandantive în formă de coșuleț lucrate nu din tablă de argint, ci chiar din fire încolăcite apar în necropola de la Locusteni⁸¹, unde, spre deosebire de mediul carpic, decorul granulat apare pe pandantivele în formă de căldărușă (fig. 9)⁸², care, după părerea noastră, pot fi puse în legătură cu o influență nordică, dinspre arealul culturii Przeworsk⁸³. Din această analiză reiese, așadar, că podoabele carpice din argint filigranat din sec. II-III sunt influențate mai curând tot de arta podoabelor lucrate în tehnica filigranului și granulației din regiunile nord-pontice decât de aceea a podoabelor asemănătoare din aceeași epocă descoperite la sud de Dunăre, ceea ce, evident, se datorează relațiilor mai intense ale carpilor cu mediul greco-barbar din regiunile nord-pontice decât cu lumea greco-romană de pe litoralul apusean al Mării Negre sau din Peninsula Balcanică.

Apariția podoabelor din argint filigranat în Dacia romană, unde, în afara necropolelor daco-romane, ele mai sunt atestate într-un mormânt cu piese de echipament militar roman (fig. 5), printr-o fibulă hibridă cu decor filigranat de la Bruuiu (jud. Sibiu) și prin decorul perlat al fibulelor în formă de ancoră și al unui pandantiv din tezaurul de la Ațel, încheiat cu monedă de la Gordianus III, a și fost pusă în legătură, de altfel, de către K. Horedt, cu schimburile cu populațiile barbare și chiar cu pătrunderea unor elemente barbare în provinciile dacice, începând cu mijlocul sec. III⁸⁴. În Dacia romană, podoabe din argint filigranat au fost descoperite la Romula,

Fărcașele (jud. Olt), Locusteni (jud. Dolj), Sopor de Câmpie (jud. Cluj) și Obreja (jud. Alba)⁸⁵, fără a se putea spune, totuși, că ele sunt cunoscute în toate necropolele daco-romane, cum pretindea G. Popilian⁸⁶; podoabele din argint filigranat descoperite în necropola de la Sopor de Câmpie (fig. 11 și 12a-b) au fost asociate, în special de către K. Horedt, cu o prezență carpică⁸⁷, fiind unanim recunoscut faptul că în România podoabele de argint filigranat se întâlnesc cel mai frecvent în necropolele carpice⁸⁸. Autorul citat, care nu se referă însă și la descoperirile de la Locusteni, a remarcat, totodată, că în Dacia, cu excepția unei descoperiri de la Romula, aceste podoabe, se întâlnesc în apropierea localităților de garnizoană ale legiunilor și presupunea că ele pot fi puse în legătură cu grupuri de carpi colonizate sau stabilite în Dacia⁸⁹. Mai recent, un cercel din argint în forma nodului lui Hercules (fig. 11c), lucrat din 8 fire de argint și considerat a fi de tradiție autohtonă, a fost descoperit la Săcelu (jud. Gorj)⁹⁰, unde exista o *villa rustica* sau o așezare rurală romană, dezvoltată în apropierea unei cariere de gresie și a unor izvoare minerale⁹¹. În realitate, deși în mediul carpic, în necropola de la Pădureni (jud. Vrancea), există cercei din argint filigranat în forma nodului lui Hercules⁹², care se întâlnesc însă și în necropola daco-romană de la Locusteni⁹³, trebuie precizat că aceste podoabe sunt inspirate de piese din aur cu o largă circulație în epoca romană (în sudul Rusiei, Bulgaria, Siria și Cipru) și că, în vreme ce la Kerč (Ucraina) acest tip de cercei se întâlnește în sec. I-II, în Bulgaria (fig. 19a-b), în regiunea Varna (fig. 19c), în sec. II⁹⁴, dar uneori poate chiar și până cel puțin în primul sfert al sec. III⁹⁵. Întrudiciți și, după părerea noastră, derivați din acest tip sunt cerceii din aur filigranat cu dublu scut, cu decor granulat din Bulgaria, din sec. II-III (fig. 18d și 19b)⁹⁶, dar a căror tradiție continuă și în Antichitatea târzie, prin piese apreciate și în mediul barbar de la nord

75. Bichir 1973a, pl. CLXXXVIII/2 (Pădureni) și 4 (Poieniști).

76. Bichir 1973a, pl. CLXXX/2, 4, 5 (Pădureni) și 8 (Poieniști).

77. Bichir 1973a, pl. CLXXIX (Moldoveni-Gabăna, jud. Neamț) și CLXXX/1, 3 și 6 (Pădureni).

78. Protase 1976a, fig. 4/3-6 și 9-10 (mormântul nr. 1).

79. Protase 1976a, fig. 11 (mormântul nr. 42).

80. Popilian 1980, pl. XXXVI/279.

81. Popilian 1980, pl. XXI/144, XXIII/162, XXIV/177 și XXVII/189.

82. Bichir 1973a, 119.

83. Horedt 1982, 35. K. Horedt a presupus că podoabele din argint filigranat, lucrate în tehnica granulației, descoperite în necropolele daco-romane și care reprezintă o expresie a influenței carpice, se datează la începutul celei de a doua jumătăți a sec. III (Horedt 1978, 218) sau în a doua jumătate a sec. III (Horedt 1986, 2). Potrivit autorului citat, podoabele din argint filigranat de la Bruuiu și Ațel apar însă ceva mai devreme, la sfârșitul primei jumătăți a sec. III (Horedt 1978, 218).

84. Bichir 1973a, 116; Bichir 1984, 53.

85. Popilian 1980, 91.

86. Horedt 1978, 218sq.; Horedt 1982, 35-37; Horedt 1986, 1-3.

87. Popilian 1980, 93.

88. Horedt 1978, 219; Horedt 1986, 1sq.

89. Marinoiu 2004, 165, pl. LXXI/10.

90. Tudor 1968, 232; Petolescu *et alii* 1978, 34sq.; Calotoiu 1982, 54sq.; Petolescu 1982, 84; Vlădescu 1983, 81; Gherghel 1985; Calotoiu *et alii* 1987, 131-133, 155 și 157; Popilian 1989, 58sq. și 62; Popilian, Bălțeanu 1998, 178 și 184; Marinoiu 2004, 172-181. Pentru calitățile curative ale izvoarelor minerale și a nămolului sapropelic de la Săcelu: Popescu 1994.

91. Bichir 1973a, pl. CLXXVI/5.

92. Popilian 1980, pl. XXIV/177, XXVI/185 și XXVII/194.

93. Ruseva-Slokoska 1991, 114.

94. Ruseva-Slokoska 1991, 114, nr. 26a-b.

95. Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29a.

de Dunărea Mijlocie⁹⁶. Nodul lui Hercules este un motiv foarte popular în epoca romană, când se întâlnește pe o mare varietate de podoabe, dar el a fost preluat, de fapt, din arta elenistică⁹⁷; o amuletă în forma nodului lui Hercules⁹⁸ a fost descoperită și în inventarul datat la mijlocul sec. I e.n. al amintitului tumul *Sokolova Mogila* de lângă Kovalevka (Ucraina), atribuit unei "preotese", în vârstă de cca. 45-50 de ani⁹⁹, astfel că pare probabilă preluarea de către carpi a acestui motiv chiar din mediul sarmatic.

Trebuie făcută însă precizarea că atât în necropolele carpice, cât și în cele daco-romane, podoabe din argint filigranat nu au fost niciodată descoperite în mormintele de înhumare¹⁰⁰, iar în necropolele carpice doar în mormintele de *ustrinati* cu depunere în urnă și adesea câte două podoabe într-un mormânt¹⁰¹; cum însă marea majoritate a mormintelor de înhumare din necropolele daco-romane și carpice aparțin unor copii¹⁰², este posibil ca aceste obiecte să fi putut fi purtate abia de la o anumită vârstă¹⁰³. Descoperirea unei mărgeli în formă de butoiăș, lucrată din argint filigranat, într-un mormânt de incinerare (nr. 132) al unui copil din necropola de la Sopor de Câmpie¹⁰⁴ nu contrazice, de fapt, această ipoteză, cum se temea I. Ioniță, ci arată că ea poate fi explicată, în primul rând, de alți factori, cum, de altfel, chiar autorul citat presupunea, fără a-și valorifica însă complet constatările¹⁰⁵. Este vorba, după părerea noastră, de vârsta de la care, în acest mediu etnocultural, era permisă incinerarea copiilor, legată, probabil, de parcurgerea unor rituri de inițiere, iar podoabele din argint filigranat apar, prin urmare, doar în mormintele acelor copii inițiați, care proveneau din familii a căror stare socială și economică permitea accesul la astfel de podoabe.

Citând incorect unele descoperiri din sud-estul Serbiei¹⁰⁶, G. Popilian presupunea, urmând o idee lansată, de fapt, de către D. Protase¹⁰⁷, că podoabele de argint filigranat de la Locusteni (mărgeli în formă de butoiăș, pandantive în formă de coșuleț, cercei) ar putea proveni din Moesia Superior¹⁰⁸, iar

I. Mitrea preia, de asemenea, ideea că podoabele lucrate din argint filigranat ar fi fost inspirate de modele romane¹⁰⁹; Gh. Bichir arată însă că cerceii din aur filigranat descoperiți în sud-estul Serbiei, la Niș-Lozni *Rasadnik*, Mala Kopašnica și Nova Božurna nu pot fi folosiți ca argument în această dezbateră, pentru că sunt lucrați din alt metal decât podoabele descoperite la Locusteni¹¹⁰. Așa cum am arătat, în sec. I-III, dar mai ales spre sfârșitul acestei perioade, podoabele lucrate în tehnica filigranului și granulației se întâlnesc și în Bulgaria, dar și ele sunt lucrate tot din aur, iar din punct de vedere tipologic demonstrează, în principal, legături cu Orientul și cu lumea nord-pontică. Din aur sunt lucrate însă și podoabele filigranate din regiunile nordice ale Europei (*fig. 1*), diferite ca tehnică de cele carpice din argint și destul de numeroase în sec. II-III, cu toate că vor ajunge la apogeu abia în sec. V-VI¹¹¹; cele mai sudice descoperiri timpurii din acest cerc cultural sunt cele din cadrul culturii Przeworsk, diferite și ele de podoabele din argint filigranat descoperite în mediul carpic (*fig. 13-17*)¹¹². Analizele de laborator au arătat că pandantivul din argint filigranat, descoperit în mormântul nr. 15 din necropola de la Mătăsaru (jud. Dâmbovița), aparținând culturii Chilia – Militari, a fost lucrat în același atelier și are aceeași compoziție chimică precum piesele similare descoperite în necropola carpică de la Pădureni¹¹³. În Muntenia, podoabe de argint filigranat se mai cunosc în necropola carpică de la Gura Nișcovului (jud. Buzău)¹¹⁴, iar pe întregul teritoriu al Moldovei și în nord-estul Munteniei se cunosc peste 100 podoabe lucrate în tehnica filigranului¹¹⁵, fapt care confirmă teza că aceste podoabe au fost produse în mediul carpic¹¹⁶, după tradiții elenistice, preluate, probabil, de la meșteri din centrele nord-pontice¹¹⁷, poate de la Olbia și nu din mediul sarmatic¹¹⁸ sau, după o opinie ulterioară a lui Gh. Bichir, sub influența atelierelor de la Mesembria¹¹⁹. Cu toate acestea, observația lui G. Popilian, că, deși foarte asemănătoare cu podoabele similare din mediul carpic, cele descoperite la Locusteni prezintă unele elemente specifice, fiind mai simple decât

96. Ruseva-Slokoska 1991, 115.

97. Ruseva-Slokoska 1991, 28.

98. Kovpanenko 1991, 222.

99. Kovpanenko 1991; Elkina 1991.

100. Ioniță 1982, 67; cf. Bichir 1973a, 40.

101. Bichir 1973a, 112.

102. Protase 1971, 171; Crișan 1986, 126; Ioniță 1982, 67; Babeș 1994b, 128sq.; cf. Căpitanu 1976, 178.

103. Ioniță 1982, 67.

104. Protase 1976a, 37, pl. XXXIII/5.

105. Ioniță 1982, 67.

106. Bichir 1984, 53, n. 130.

107. Protase 1972b, 530sq.

108. Popilian 1980, 94sq.

109. Mitrea 1988, 377.

110. Bichir 1984, 53.

111. Bichir 1973a, 116.

112. Bichir 1973a, 117.

113. Bichir 1984, 52.

114. Bichir 1984, 52; cf. Tzony 1978b, 149sq., *fig. 3/2*; Tzony 1978a, 297, *fig. 2*.

115. Bichir 1984, 52sq.; cf. Bichir 1973a, 119.

116. Bichir 1984, 54; cf. Bichir 1973a, 117sq.

117. Bichir 1976, 293 și 295; cf. Bichir 1973b, 117sq.

118. Bichir 1973b, 117sq.

119. Bichir 1976, 296sq.

cele carpice¹²⁰, nu poate fi trecută cu vederea nici ipoteza aceluiași autor, că atât podoabele lucrate în tehnica filigranului din sud-estul Iugoslaviei și de la Čatalka (Bulgaria), cât și cele carpice sunt inspirate de modele comune¹²¹. În necropola daco-romană de la Obreja au fost descoperite însă și resturile unei mărgeli din argint filigranat aurite¹²², care, deocamdată, reprezintă o descoperire unică, la fel ca și pandantivul din aur, în formă de pișcot, decorat în tehnica granulației pe una dintre fețe (*fig. 18e*)¹²³. Fără a ține seama de aceste constatări și preferând a susține dogmatic punctul de vedere tradițional al istoriografiei românești cu privire la problema prezenței carpilor în Dacia romană, L. Birzu, care reia, de fapt, afirmații ale lui G. Popilian¹²⁴, este însă de părere că descoperirile de podoabe din argint filigranat de la Locusteni și de pe teritoriul fostei Iugoslavii nu presupun în mod obligatoriu asocierea lor cu o prezență carpică¹²⁵; probabil datorită discuțiilor privind presupusele legături dintre podoabele carpice de argint filigranat și cele din metal filigranat din sud-estul Iugoslaviei, la podoabele carpice din argint filigranat s-a referit și I. I. Russu¹²⁶, într-o lucrare postumă, în care susține teza aberantă că albanezii ar fi urmașii carpilor strămutați în Imperiul roman, publicată în contextul în care, în condițiile războaielor care au dus la destrămarea Iugoslaviei, unele medii politice din România au încurajat revendicările populației românești din Vojvodina și a vlahilor de pe valea râului Timok. Mai recent, studiind podoabele de metal de factură barbară din necropolele daco-romane din Dacia, C. Opreanu a ajuns la concluzia că prezența lor este legată de populația barbară originară din mediul daco-sarmatic din Moldova, stabilită la începutul sec. II în sudul Olteniei și apoi, după războaiele marcomanice, exclusiv în Transilvania, fie prin strămutarea comunităților din Oltenia, fie prin colonizarea unor noi comunități originare tot din Moldova¹²⁷, ultima ipoteză fiind, după părerea noastră, cea mai plauzibilă.

Punctul de vedere al lui C. Opreanu este susținut de asocierea diferitelor podoabe din argint filigranat descoperite în necropola de la Locusteni exclusiv cu fibule de tip carpic, răspândite mai ales în teritoriul barbar de la est de Carpați, mai ales în mediul carpic, dar chiar și în cel sarmato-

pontic (*fig. 22*)¹²⁸. Cu excepția provinciilor dacice, unde aceste fibule se întâlnesc doar în Oltenia (la Romula, Locusteni și Daneți), iar în Transilvania doar sporadic, la Obreja, ele lipsesc, deocamdată, în restul Imperiului roman¹²⁹. Ele au apărut în mediul dacic preroman de pe valea Siretului, la sfârșitul sec. I e.n. și au rămas în uz aici până la mijlocul sec. II e.n., cu toate că în necropola de la Locusteni ele nu depășesc începutul sec. II¹³⁰. Din păcate, asocierea podoabelor din argint filigranat cu materiale arheologice cu o expresivitate cronologică mai accentuată nu caracterizează însă și inventarele funerare descoperite în necropolele daco-romane de la Sopor de Câmpie și Obreja. În ceea ce privește însă podoabele lucrate în tehnica filigranului și granulației, trebuie precizat că, în mediul sarmatic, astfel de podoabe din aur, date la mijlocul sec. I e.n., au fost descoperite lângă Kovalevka (Ucraina), în tumulul *Sokolova Mogila*¹³¹, al cărui inventar bogat (între care și o fibulă din aur în formă de linguriță¹³², specifică, în sec. I e.n., mediului Latène târziu din regiunea dunăreană¹³³) a fost atribuit unei “preotese”, în vârstă de cca. 45-50 de ani¹³⁴. În ciuda decăderii orașelor grecești de pe litoralul septentrional și răsăritean al Mării Negre și a restructurărilor etnoculturale care se manifestă în Antichitatea târzie în stepele învecinate, tehnicile filigranului și granulației, cu o tradiție străveche în mediul greco-barbar din această regiune, nu sunt uitate de meșterii de aici. Stilul policrom al “perioadei hunice” (a doua jumătate a sec. IV – prima jumătate a sec. V e.n.), care reflectă gustul aristocrației noilor stăpâni, de origine türccică, ai stepelor nord-pontice și care se caracterizează, de asemenea, prin folosirea pietrelor prețioase și semiprețioase de diferite culori¹³⁵, montate în podoabe și în diferite alte obiecte (vase, arme, piese de echipament și de harnașament), decorate adesea și în tehnicile filigranului și granulației¹³⁶. Acest stil reprezintă, de altfel, rezultatul contopirii unor influențe culturale diverse, atât greco-romane, cât și sarmato-alanice și gotice, cu tradițiile aduse de către huni, iar centrele de producție ale obiectelor cărora îi aparțin par a fi, după mai mulți cercetători, Crimeea și Bosporul Tauric¹³⁷. El s-a răspândit la populațiile de diferite

120. Popilian 1980, 93.

121. Popilian 1980, 94.

122. Protase 2002, 106 (mormântul nr. 15).

123. Protase 2002, 137, pl. LXVI/1 (mormântul nr. 171).

124. Popilian 1980, 94 și 105.

125. Birzu, Brezeanu 1991, 176, n. 41.

126. Russu 1995, 84, fig. 13-14.

127. Opreanu 1997, 124.

128. Cociș 2004, 44.

129. Cociș 2004, 44sq.

130. Cociș 2004, 45.

131. *Gold der Steppe*, nr. 148-150.

132. Kovpanenko 1991, fig. 2/A 7-9.

133. Kovpanenko 1991, 225.

134. Kovpanenko 1991; Elkina 1991.

135. Chardaev 1991, 255.

136. Chardaev 1991, 255sq.; cf. *Gold der Steppe*, nr. 177-179.

137. Chardaev 1991, 256.

origini din teritoriile dominate de huni, precum și, pe diferite căi, la unele populații barbare mai îndepărtate, de pe Rhin și de pe cursul superior al Dunării.

Problema mediului social în care au circulat podoabele de argint filigranat i-a preocupat de asemenea pe cercetători, însă atenția lor s-a concentrat doar asupra podoabelor descoperite în necropola daco-romană de la Locusteni și în câteva din necropolele carpice în care s-au efectuat cercetări mai extinse. După ce, în vederea studierii structurilor sociale ale carpilor, G. Bakó a fost preocupat mai ales de organizarea internă a necropolelor carpice¹³⁸, Gh. Bichir a încercat să obțină unele date referitoare la realitățile sociale din mediul carpic în special pe baza studiului structurii inventarelor funerare din necropola de la Pădureni, în măsura în care mormintele conțineau și alte obiecte decât urna cu resturile cinerare ale defunctului și, eventual, capacul care o acoperea, dar luând în considerare și ritul funerar și calitatea vaselor și, ca urmare, a atribuit mormintele de incinerare cu depunere în groapă simplă, lipsite de inventar funerar și urnele din pastă poroasă celor mai sărace elemente ale comunității; autorul citat a constatat, pe baza acestor criterii, că aici există 3 morminte (adică 3,89 %) cu inventar foarte bogat, care, după părerea sa, aparțin conducătorilor comunității, 16 (adică 20,78 %) cu inventar bogat, atribuite oamenilor bogați, 21 (adică 27,28 %) cu inventar sărac, care ar putea aparține oamenilor cu posibilități de trai satisfăcătoare și 37 (adică 48,05 %) fără nici un inventar, ale celor săraci¹³⁹. Necropola de la Pădureni aparținea, probabil, unei așezări carpice importante, deoarece în mormântul nr. 34 au fost găsite urme ale unei țesături cu fire de aur¹⁴⁰; semnificativ credem că ar putea fi și faptul că, în mediul sarmatic învecinat, din stepele nord-pontice, cu un veșmânt cu astfel de broderii¹⁴¹ fusese înmormântată, la mijlocul sec. I e.n., în amintitul tumul *Sokolova Mogila* de lângă Kovalevka, o "preoteasă"¹⁴².

G. Popilian a studiat repartiția diferitelor tipuri de podoabe lucrate în această tehnică din necropola de la Locusteni pe tipuri de morminte și în raport cu factura vaselor care constituie urnele acestor morminte¹⁴³, fără însă a exprima rezultatele în formă procentuală, care ar fi fost mai relevantă pentru aprofundarea lor prin comparare cu situația din alte necropole. Cele 17 morminte în care au

fost descoperite, în total, 48 de podoabe din argint filigranat reprezintă 5,86 % din totalul de 290 de morminte cercetate în această necropolă; raportând cele 48 de podoabe din argint filigranat la numărul de 17 morminte în care ele sunt menționate, rezultă un număr mediu de cca. 3 piese/mormânt. Dintre cele 16 morminte de incinerare cu depunere în urnă în care au fost descoperite podoabe din argint filigranat, 9 (56,25 % din cazuri) au urne romane (4, adică 25 % din totalul celor 16 urne sunt din pastă de culoare cenușie, iar 5, adică 31,25 % sunt din pastă de culoare roșie), iar 7 (43,75 % din cazuri) au urne de factură dacică (5, adică 31,25 % din cele 16 urne sunt modelate cu mâna și decorate cu brâu alveolar, iar 2, adică 12,5 %, sunt lucrate la roată, din pastă fină, de culoare cenușie)¹⁴⁴; un pandantiv în formă de coșuleț a fost descoperit într-un mormânt de incinerare cu depunere în groapă simplă¹⁴⁵, ceea ce indică o frecvență de 5,88 % a descoperirii de astfel de podoabe în morminte de acest tip și de 94,11 % în mormintele de incinerare cu depunere în urnă. Dintre cele 48 de podoabe din argint filigranat (cele mai multe fragmentare) descoperite în această necropolă, 19 (adică 39,58 %) sunt cercei, 17 (adică 35,41 %) sunt pandantive în formă de coșuleț, 9 (adică 18,75 %) sunt mărgeli în formă de butoiș și 3 (adică 6,25 %) sunt pandantive bitronconice¹⁴⁶. Deși diferite tipuri de podoabe au fost găsite în asocierie într-un număr de 4 morminte dintre cele 17 (adică 23,52 %) care conțin piese din argint filigranat, toate cele 4 tipuri de podoabe au fost găsite asociate doar în mormântul nr. 162 (*fig. 8*), pe când în mormintele nr. 177 (*fig. 9*) și 194 (*fig. 10*) erau asociați cercei, mărgeli în formă de butoiș și pandantive în formă de coșuleț, iar în mormântul nr. 185 doar cercei și mărgeli în formă de butoiș¹⁴⁷. Cele mai multe podoabe de argint filigranat au fost descoperite în mormântul nr. 177 (11 bucăți), dintre care 4 cercei, 6 pandantive în formă de coșuleț și o mărgea în formă de butoiș¹⁴⁸; astfel, în structura podoabelor care constituie inventarul funerar respectiv, aceste categorii de piese reprezintă 36,36 %, 54,54 % și, respectiv, 9,09 %, pe când în mormântul nr. 162, în care a fost descoperit 1 cercel, 4 pandantive în formă de coșuleț, 1 mărgea în formă de butoiș și 1 pandantiv bitronconic, structura pe tipuri de podoabe a inventarului este de 14,28 %, 57,14 %, 14,28 % și, respectiv, 14,28 % pentru fiecare dintre acestea, ceea ce arată o constantă preferință

138. Bakó 1966; Bakó 1969.

139. Bichir 1973a, 171sq.

140. Bichir 1973a, 172.

141. Elkina 1991.

142. Kovpanenko 1991.

143. Popilian 1980, 91sq.

144. Popilian 1980, 92.

145. Popilian 1980, 92.

146. Popilian 1980, 92.

147. Popilian 1980, 92.

148. Popilian 1980, 92.

pentru pandantivele în formă de coșuleț. Alte morminte cu un mare număr de podoabe de argint filigranat sunt mormintele nr. 162 și 194, cu câte 7 exemplare și nr. 185, cu 5 exemplare¹⁴⁹. Faptul că nu s-au publicat rezultatele determinărilor antropologice asupra resturilor cinerare face să nu se cunoască sigur dacă defuncții erau sau nu de sex feminin¹⁵⁰, cum s-a presupus pe baza dispoziției de gen a inventarului funerar. În cazul complexului funerar descoperit în necropola carpică de la Dămienesti (jud. Bacău), într-un mormânt (nr. 46) al unei tinere de 18-23 ani au fost descoperite podoabe din argint filigranat (2 cercei, o mărgea în formă de butoiăș și un pandantiv în formă de coșuleț), asociate cu un inel de argint și alte podoabe și accesorii vestimentare din bronz (o fibulă, 4 inele din bronz, un fragment de lăntșor, o clemă de bronz) și mai multe mărgelă, iar într-un alt mormânt (nr. 48)¹⁵¹, al unei femei de 50-60 de ani, 3 podoabe din argint filigranat (un cercel, o mărgea în formă de butoiăș și un pandantiv în formă de butoiăș) sunt asociate cu mărgelă¹⁵². Oricum, judecând după frecvența redusă a mormintelor cu podoabe din argint filigranat (5,86 %) în necropola de la Locusteni, pare foarte probabil ca acestea să aparțină elitei sociale a comunității, indiferent de tipul urnei; faptul că majoritatea mormintelor cu podoabe (56,25 %) folosesc drept urne vase romane indică adoptarea culturii materiale romane de către elita acestei comunități daco-romane.

Așadar, studiul diferitelor podoabe descoperite în necropolele romane provinciale din Dacia, nu numai din punct de vedere tipologic și al metalului din care sunt lucrate, ci și din perspectiva frecvenței și asocierii lor, ca piese de port specifice unui anumit mediu etnocultural sau social și compararea rezultatelor obținute cu cele din alte provincii romane sau cu situația din mediul barbar învecinat permit sesizarea unor aspecte mai puțin puse în evidență de cercetările de până acum. Apariția podoabelor de argint filigranat în necropolele daco-romane din provinciile dacice a fost explicată de către D. Protase prin schimburile sau contactele cu carpii în timpul stăpânirii romane în Dacia sau pătrunși ulterior acestei epoci¹⁵³. Anumite particularități de ritual funerar din necropolele daco-romane din Moesia Inferior și Dacia (înhumarea sub fragmente de vase)¹⁵⁴ susțin însă opinia lui C. Opreanu, că podoabele din argint filigranat descoperite în necropolele

daco-romane din provinciile dacice se datorează strămutării pe teritoriul provincial, în Oltenia, la începutul sec. II, iar în Transilvania, după războaiele marcomanice, a unor grupuri de daci originare din teritoriul (fig. 2-4) de conviețuire daco-sarmatică din Moldova¹⁵⁵.

BIBLIOGRAFIE

- Abramić 1925
M. Abramić, *Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*, Wien (1925).
- Aleksova 1959
B. Aleksova, Où est enterrée Marie Paléologue? À propos de la découverte faite dans une tombe. *ArchLug*, 3 (1959), 121-129.
- Andrikopoulou-Strack 1986
J.-N. Andrikopoulou-Strack, *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n. Chr. im Rheingebiet*, Bonn, 1986 (= *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 43).
- Babeș 1994
M. Babeș, Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker. (Wolfgang Schuller), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln – Weimar – Wien (1994) (= *Siebenbürgisches Archiv*, 29), 117-144.
- Bakó 1966
B. Géza, Date cu privire la structura socială a carpilor din secolul al III-lea pe baza analizei planului arheologic al cimitirului de la Poienesti. *SCIV*, 17/1 (1966), 33-41.
- Bakó 1969
B. Géza, Cu privire la organizarea internă a necropolelor de tip Poienesti. *SCIV*, 20/3 (1969), 461-469.
- Bichir 1973a
Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București (1973) (= *Biblioteca de arheologie*, XX).
- Bichir 1973b
Gh. Bichir, Manifestations de caractère magique et culturel chez les Carpes. *Dacia*, N.S., 17 (1973), 243-256.
- Bichir 1976
Gh. Bichir, Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques. *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IF Congrès International de Thracologie* (Bucarest, 4-10 septembre 1976), Bucarest (1976), 287-307.
- Bichir 1984
Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).
- Bielz 1957
I. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, [București] (1957).
- Bíró 1997-1998
M. T. Bíró, Pins with female bust decoration and the emperor cult. *Antaeus*, 24 (1997-1998), 79-93.
155. Opreanu 1997, 122sq.

149. Popilian 1980, 92.

150. Popilian 1980, 92.

151. Mitrea 1988, 371sq.

152. Mitrea 1988, 372 și 376.

153. Protase 1972b, 530sq.

154. Sonoc 2006a; Sonoc 2006c.

- Bîrzu-Brezeanu 1991
L. Bîrzu, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București (1991).
- Calotoiu 1982
Gh. Calotoiu, Repertoriul arheologic roman al Gorjului. *Litua*, 2 (1982), 43-80.
- Calotoiu et alii 1987
Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Tirgu Jiu (1987).
- Căpitanu 1976
V. Căpitanu, Necropola birituală daco-carpică de la Săucești, jud. Bacău. *MN*, 3 (1976), 165-179.
- Chardaev 1991
Vl. M. Chardaev, Gold und Geschmeide bei den Nomaden des 4.-14. Jahrhunderts n.Chr. *Gold der Steppe*, 255-258.
- Cociș 2004
S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană / The brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca (2004).
- Ćorović-Ljubinković 1956
M. Ćorović-Ljubinković, La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953-1954. *Archlug*, 2 (1956), 131-137.
- Ćorović-Ljubinković 1959
M. Ćorović-Ljubinković, Bijoux communs aux Slaves du Sud et leurs variantes locales. Boucles et pendants d'oreilles. *Archlug*, 3 (1959), 111-119.
- Čremošnik 1958
I. Čremošnik, Pannonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i u drugim našim krajevima. *Glasnik Sarajeva*, NS, 13 (1958), 147-151.
- Čremošnik 1963
I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Sarajeva*, N.S., 18 (1963), 103-125.
- Čremošnik 1964
I. Čremošnik, Die einheimische Tracht Noricums, Pannoniens, Illyricums und ihre Vorbilder. *Latomus*, 23 (1964), 760-773.
- Crișan 1959
I. H. Crișan, Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes. *Dacia, N.S.*, 3 (1959), 353-367.
- Crișan 1986
I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București (1986).
- CSIR Österreich, I/4
Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstungsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente)*, Wien (1972).
- Daicovici 1928-1932
C. Daicovici, Monumente inedite din Dacia. *AISC*, 1/2 (1928-1932), 112-126.
- Dana 2004
D. Dana, Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces). *Orbis antiquus*, 430-448.
- Dâmboiu 1991
D. Dâmboiu, Stilistica și ornamentica argintăriei de cult a sașilor transilvăneni. (Thomas Năgler), *800 de ani Biserica a Germanilor din Transilvania*, Thaur bei Innsbruck (1991), 103-140.
- Dumitrașcu 1983
S. Dumitrașcu, Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n. *Crisia*, 13 (1983), 33-142.
- Elkina 1991
A. K. Elkina, Goldstickereien mit "Seidensee" in dem Grab der sarmatischen "Priesterin" aus der Sokolova Mogila. *Gold der Steppe*, 227-229.
- Fitz 1957
Fitz J., Az eraviskusz női viselet. *AE*, 84/1-2 (1957), 133-154.
- Floca-Wolski 1973
O. Floca, W. Wolski, Aedicula funerară în Dacia romană. *BMI*, 42/3 (1973), 3-52 și 80.
- Foltz 1989
E. Foltz, Die Herstellung von Golddraht im Frühen Mittelalter. *ArbeitsblRest*, 22/2 (1989), 99-106.
- Garbsch 1965
J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München (1965).
- Gawlikowski 1979
M. Gawlikowski, *Arta Siriei*, București, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).
- Geramb-Mautner 1933
V. Geramb, H. Mautner, *Die norisch-pannonische Tracht*, Graz (1933).
- Gherghe 1985
P. Gherghe, Dovezi ale continuității dacice în așezarea romană de la Săcelu. *AO, S.N.*, 4 (1985), 47-57.
- Hampel 1880
J. Hampel, Pannoniai costumeképek. *AE*, (1880), 308-316.
- Horedt 1958
K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest (1958).
- Horedt 1971
K. Horedt, Zur Deutung des Gräberfeldes von Soporul de Cîmpie. *ActaMN*, 8 (1971), 583-587.
- Horedt 1973
K. Horedt, Zur Deutung der Gräberfelder vom Typus Soporul de Cîmpie. Archäologische Deutungen (III). *Apulum*, 11 (1973), 86-91.
- Horedt 1978
K. Horedt, Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgen. *Apulum*, 16 (1978), 211-238.
- Horedt 1982
K. Horedt, *Siebenbürgen in spätromischer Zeit*, Bukarest (1982).

- Horedt 1986
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986 (= *Antiquitas. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums*, Reihe 3, Band 28).
- Hudeczek 1977
E. Hudeczek, Flavia Solva. *ANRW*, II/6 (1977), 414-471.
- Husar 1999
A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj (1999).
- Ioniță 1982
I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași (1982).
- Ioniță-Ursachi 1988
I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași (1988).
- Karaman 1956
L. Karaman, Glossen zu einigen Fragen der slawischen Archäologie. *ArchIug*, 2 (1956), 101-110.
- Kastelic 1956
J. Kastelic, Les boucles d'oreilles à corbeille en Slovénie. *ArchIug*, 2 (1956), 119-129.
- Kločko 1991
L. S. Kločko, Skythische Tracht. *Gold der Steppe*, 105-110.
- Klusch 1988
H. Klusch, *Siebenbürgische Goldschmiedekunst*, Bukarest (1988).
- Kozlov 1969
V. I. Kozlov, *Динамика численности народов*, Moskva (1969).
- Kovpanenko 1991
G. T. Kovpanenko, Die sarmatische "Priesterin" aus der Sokolova Mogila. *Gold der Steppe*, 221-226.
- Mamalaucă 2005
M. Mamalaucă (coord.), *Obiceiuri de port în aria culturii Sântana de Mureș. Obiecte de podoabă, amulete, accesorii de vestimentație și toaletă*, București, 2005.
- Marinescu 1976
L. Marinescu, Despre îmbrăcămintea populației din provincia Dacia. *MN*, 3 (1976), 125-132.
- Marinoiu 2004
V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Ed. Rhabon, s.l. (2004).
- Mărghitan 1978
L. Mărghitan, *Fortificații dacice și romane. Sistemele de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București (1978).
- Mărghitan 1979
L. Mărghitan, O importantă contribuție privitoare la problema continuității dacilor în provincia nord-dunăreană întemeiată de Traian (Aprecieri pe baza rezultatelor săpăturilor arheologice de la așezarea dacică de pe vârful Piatra Coziei și de la centrul civil cvasiurban roman MICIA). *Sargetia*, 14 (1979), 133-137.
- Mărghitan 1980
L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. II (*Epocile: daco-romană și romano-bizantină*), Timișoara (1980).
- Mitrea 1988
I. Mitrea, Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieniști, jud. Bacău. *SCIVA*, 39/4 (1988), 369-380.
- Müller-Thiem 2000
H. W. Müller, E. Thiem, *Comorile faraonilor*, Oradea (2000).
- Opreanu 1997
Coriolan Opreanu, Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană. *EN*, 7 (1997), 117-127.
- Petculescu 1997
L. Petculescu, Mormântul cu echipament militar roman din cimitirul de sud-est al orașului Romula. (Mihai Bărbulescu), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997 (= *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*, XIX), 215-230.
- Petolescu 1982
C. C. Petolescu, Viața romană în județul Gorj. *Litua*, 2 (1982), 81-85.
- Petolescu 2000
C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București (2000).
- Petolescu et alii 1978
C. C. Petolescu, P. Gherghe, Gh. Calotoiu, Așezarea romană de la Săcelu – Gorj. *Litua*, 1 (1978), 33-35.
- Pîslaru-Bărbulescu 2003
M. Pîslaru, M. Bărbulescu, Ritualuri la înmormântare. (Mihai Bărbulescu), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003 (= *Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca. Publicațiile Institutului de Studii Clasice*, 1), 19-43.
- Podvysockaja 1991
E. P. Podvysockaja, Schmuck und Kunsthandwerk antiker Nomaden des Nordschwarzmeergebietes. *Gold der Steppe*, 251-253.
- Poladian Ghenea 1988
M. Poladian Ghenea, *Arta preistorică și antică din regiunea caucaziană*, București, 1988 (= *Curențe și sinteze*, 49).
- Pop 1968
C. Pop, Monumente sculpturale romane din Napoca. *ActaMN*, 5 (1968), 479-489.
- Pop 1999-2000
C. Pop, Arta provincială a Daciei romane. Particularități novatoare. *EN*, 9-10 (1999-2000), 169-178.
- Popescu 1994
V. Popescu, Resursele de ape minerale și valorificarea lor în zona Săcelu. *Litua*, 6 (1994), 252-263.
- Popilian 1980
Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, (1980).
- Popilian 1986
Gh. Popilian, Cîteva considerații asupra necropolei de sud-est a Romulei. *AO, S.N.*, 5 (1986), 89-99.

- Popilian 1989
Gh. Popilian, Villae rusticae în Dacia romană de la sud de Carpați. *AO, S.N.*, 6 (1989), 54-63.
- Popilian-Bălțeanu 1998
Gh. Popilian, D. Bălțeanu, À propos des villae rusticae d'Olténie. (Victor Heinrich Baumann), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (IIème – IVème siècles après J.-C.)*. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995), Tulcea, 1998 (= *Biblioteca istro-pontică*, Seria Arheologie, 3), 173-188.
- Popović 1996
I. Popović, Bijuteriile de argint romane, o reflectare a influenței elenistice timpurii. *Argintul antic*, 21-27.
- Protase 1964
D. Protase, La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie. *RRH*, 3/2 (1964), 193-211.
- Protase 1969
D. Protase, Le cimetière de Soporul de Cîmpie. Un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine. *Dacia*, N.S., 13 (1969), 291-317.
- Protase 1971
D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 (= *Biblioteca de arheologie*, XVI).
- Protase 1972a
D. Protase, Problema colonizării de daci liberi și carpi în Dacia romană. *SCIV*, 23/4 (1972), 593-607.
- Protase 1972b
D. Protase, Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen). *ActaMN*, 9 (1972), 525-532.
- Protase 1976a
D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).
- Protase 1976b
D. Protase, Les rapports entre Romains et Daces dans la province de Dacie. *Assimilation et résistance*, 493-500.
- Protase 1980
D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), București, 1980.
- Protase 1994
D. Protase, Considerații privind antroponomastica traco-dacică și originea etnică a purtătorilor din inscripțiile Daciei romane. *RB*, 8 (1994), 35-39.
- Protase 2002
D. Protase, *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj-Napoca (2002).
- Rafalovič 1986
I. A. Rafalovič, Данченъ. Могилиник Черняховской культуры, Кишинев (1986).
- Rosetti 1968
A. Rosetti, *Istoria limbii române*, București (1968).
- Ruscu 2003
D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca (2003).
- Ruseva-Slokoska 1991
Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia*, Sofia (1991).
- Russu 1956
I. I. Russu, Daco-geții în Dacia romană. *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956 (= *Sargetia*, 3), 39-56.
- Russu 1970
I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, București (1970).
- Russu 1995
I. I. Russu, *Obișșia tracică a românilor și albanezilor (Clarificări comparativ-istorice și etnologice)*, Cluj – Napoca (1995).
- Šašel Kos 1983
M. Šašel Kos, Petovionska vladajoča aristokracija. *Prilski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in muzejskega društva*, Ptuj (1983), 219-232.
- Schreiber-Schreiber 1957
H. Schreiber, G. Schreiber, *Vanished Cities*, New York (1957).
- Scurtu 1966
V. Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București (1966).
- Sonoc 1998
Alexandru Gh. Sonoc, Considérations sur un costume d'époque romaine. *ITSR*, 4 (1998), 53-68.
- Sonoc 2006a
Al Gh. Sonoc, Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefäße oder unter keramischen Bruchstücke. *Fontes Historiae*, 777-800.
- Sonoc 2006b
Al. Gh. Sonoc, O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase. (I. M. Țiplic, S. I. Purece), *Relații interetnice în spațiul românesc*, vol. II (*Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*), Alba Iulia, 2006 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, XXI), 73-113.
- Speidel 1970
M. P. Speidel, Ransistorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal. *ActaMN*, 7 (1970), 511-515.
- Tempelmann Mączyńska 1989
M. Tempelmann Mączyńska, *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*, Kraków (1989).
- Tovornik 1988
V. Tovornik, Die Slawen. *Die Bajuwaren*, 118-128.
- Trynkowski 1976
J. Trynkowski, Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani. *ActaMN*, 13 (1976), 81-88.
- Tudor 1968
D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a revizuită și adăugită, București (1968).

Tzony 1978a
M. Tzony, Les Carpes de Munténie à la lumière des découvertes de Gura Nişcovului (dép. de Buzău). *Dacia*, N.S., 22 (1978), 289-298.

Tzony 1978b
M. Tzony, Descoperirile carpice de la Gura Nişcovului (jud. Buzău). *Carpica*, 10 (1978), 147-161.

Țeposu-Marinescu 1972
L. Țeposu-Marinescu, Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior. *SCIV*, 23/2 (1972), 215-222.

Țeposu-Marinescu 1974
L. Țeposu-Marinescu, Despre edicula funerară în Dacia romană. *SCIVA*, 25/3 (1974), 417-425.

Țeposu-Marinescu 1982
L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (= *BAR*, International Series, 128).

Vaday et alii 1989
Vaday A. ., Istvánovits E., Kulcsár V., Sarmatian costume in the Carpathian Basin. *Klio*, 71/1 (1989), 107-114.

Vinski 1959
Z. Vinski, Ausgrabungen in Vukovar. *Archlug*, 3 (1959), 99-109.

Vlădescu 1983
C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferioară*, Bucureşti (1983).

Vornic 2006
V. Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, Chişinău, 2006 (= *Monografii*, 3).

Weule 1916
K. Weule, *Der Krieg in der Tiefe der Menschheit*, Stuttgart (1916).

Zeller 1988
K. W. Zeller, Tracht, Bewafnung und Schmuck. *Die Bajuwaren*, 237-248.

BETRACHTUNGEN BEZÜGLICH EINIGER IN DEN GRÄBERFELDER DER DAKISCH-RÖMISCHEN BEVÖLKERUNG UND IN DENJENIGEN DER FREIEN DAKER ENTDECKTEN SCHMUCKSTÜCKE

(Zusammenfassung)

Mit der Ausnahme einiger Referenzen in den schriftlichen Quellen bleiben die Darstellungen in der bildenden Kunst und die archäologischen Funde die Hauptquellen zur Kenntnis der Schmuckgegenstände und des Trachtzubehörs, unter denen die aussagekräftigsten die Anteile der Grabinventare und der Horte, vor allem der Horte mit Schmuck und Münzen sind. Trotz der Bedeutung, die dem militärischen Element in der Ansiedlung zugeschrieben wird, wurden in Dakien bislang keine Grabdenkmäler mit sicheren Darstellungen von *dona militaria* wie in anderen Balkan- und Donauprovinzen und im Rheinlande entdeckt. Manchmal aber gibt es, wenn auch sehr selten, in den Grabinschriften aus Dakien, wie auch in anderen Gebieten des Römischen Reiches, Hinweise auf von den Verstorbenen erworbene militärische Auszeichnungen. Die Bedeutung solcher Inschriften, wie auch der Denkmäler mit Darstellungen von *dona militaria*, besteht darin, daß es zwischen diesen und der militärischen Karriere des Verstorbenen eine offenbare Beziehung gibt. Gegenstände, die militärische Auszeichnungen darstellten, gab es höchstwahrscheinlich auch in anderen Kulturen als der griechischen und römischen und selbst in verschiedenen exotischen Kulturen, einschließlich in einigen, die nicht das Stadium der staatlichen Organisation kennengelernt haben. In Dakien aber sind nach heutigem Forschungsstand keine Grabbeigaben bekannt, die mit Sicherheit für *dona militaria* gehalten werden können. Die Schmuckgegenstände sind ebenfalls recht selten auf den hiesigen Grabdenkmäler dargestellt, zum Unterschied zu jenen aus Dalmatien, Noricum und Pannonien oder zu denjenigen aus Palmyra.

Im Gegensatz zur männlichen Mode bewahrt die weibliche Kleider- und Haartracht für einer längeren Zeit die örtlichen Traditionen, weil in den gemischten Familien gewöhnlich der Gatte ein römischer Bürger oder ein romanisiertes Individuum war. Die Frauen als Peregrine weisen, vielleicht mit der Ausnahme der wohlhabenderen unter ihnen, die in "festlicher Tracht", also in der römischen, dargestellt werden, einen ausgeprägteren ethnischen Konservatismus und einen betonteren

kulturellen Widerstand auf, vielleicht wegen einer Anhänglichkeit gegenüber den Bräuchen und der althergebrachten Tracht.

Auf der Mehrheit der Denkmäler aus Dakien sind provinzialrömischen Trachten dargestellt, unter denen sich die norisch-pannonischen auszeichnen. In Dacia Porolissensis kommen aber sporadisch Reliefs vor, die eine Herkunft aus dem nichtrömischen Milieu andeuten. Beim gegenwärtigen Stand der Forschungen gibt es in der Grabkunst aus Dakien keine Darstellungen von Trachten der einheimischen Bevölkerung und um so weniger einen Beweis, daß auch die Ansiedler ihre spezifische Tracht übernommen hätten. Nicht überzeugend sind Versuche einiger unter dem Einfluß der dako-rumänistischen Ideologie stehenden Forscher, Darstellungen der einheimischen Tracht auf den provinzialrömischen Grabdenkmäler von hier zu "entdecken", aufgrund sehr relativer Parallelen mit der auf den Siegesdenkmälern dargestellten dakischen Tracht und hauptsächlich mit der traditionellen rumänischen Tracht. Die vorgebrachten Analogien haben eine weite Verbreitung in Ost- und Südosteuropa, die nicht zwingend mit der romanischen Bevölkerung und, recht wenig wahrscheinlich, mit der thrakisch-dakischen in Zusammenhang gebracht werden kann. Sei es, daß einige der rumänischen Historiker und sogar Volkskundler die traditionellen Trachten aus Ost- und Südosteuropa nicht ausreichend kennen, sei es, daß sie die Ähnlichkeiten durch Traditionen der "thrakisch-dakisch-illyrischen" Bevölkerung der Balkan- und Donauprovinzen mit "uralten gemeinsamen Wurzeln" begründen oder manchmal selbst durch kulturelle Einflüsse, die sich in nur einer (!) Richtung auswirken, nämlich von der romanischen oder rumänischen Bevölkerung auf unterschiedliche Bevölkerungen mit einem Entwicklungsstand, der für niedriger als derjenige der einheimischen Gesellschaft gehalten wird.

Dieschwache Kenntnis der Kleidungs- und Trachttraditionen der unterschiedlichen Ansiedlergruppen aus Dakien ist aber nicht nur auf diese tendenziösen Auslegungen zurückzuführen, die gerade durch die mangelhafte Untersuchung der Trachtdarstellungen auf den wenigen erhaltenen Grabdenkmälern begünstigt wurden, deren Inschriften mit einer gewissen Sicherheit zur Präzisierung der ethnischen Herkunft des Verstorbenen beitragen können. Gründe sind auch die Entmutigung kritischer Stellungnahmen gegenüber der Obsession, immer neue „Belege“ für einige apriorische Thesen zu entdecken, sowie die geringen Möglichkeiten, die hier niedergelassenen Ansiedlergruppen aufgrund von jeweils spezifischen Artefakten zu identifizieren

und zu unterscheiden. Die Tatsache, daß unter der angesiedelten Bevölkerung im allgemeinen die Männer überwogen, im Gegensatz zu den Frauen bei der einheimischen Bevölkerung, führte offensichtlich zum Vorkommen von gemischten Ehen, eine Erscheinung, die auch in anderen Provinzen festgestellt wurde. Begünstigt hat sie der Prozeß der Romanisierung durch das Zerbrechen der kulturellen Einheit der menschlichen Gemeinschaften und die Benachteiligung der ethnischen Identitäten, was für die Kinder in der Regel die Übernahme der Identität desjenigen Elternteiles mit der sozial und juristisch besseren Bedingung zur Folge hatte, die in diesem Fall nur der angesiedelte Mann haben konnte. In Dakien gehört aber die einheimische Bevölkerung nicht jener wirtschaftlich und sozial aktiven Minderheit an, die sich epigraphisch ausdrückt und sie zeichnet sich auch nicht durch die Errichtung von skulptierten Grabdenkmälern aus. Daher ist zu vermuten, daß - soweit die provinzialrömische Tracht den klimatischen Bedingungen Dakiens angemessen war - die einheimischen Kleidungs- und Trachttraditionen in den gemischten Familien geringere Chancen hatten, fortgesetzt zu werden und der Akkulturationsprozeß der einheimischen Elemente schneller war, als in den weniger dem Kontakt mit den römischen Kolonisten ausgesetzten Gebieten, wo offensichtlich die epigraphischen und skulpturellen Denkmäler seltener sind. Es ist also möglich, daß auch die einheimische Bevölkerung der dakischen Provinzen einen großen Teil ihrer alten Trachttraditionen aufbewahrt hat, auch wenn dieses vorläufig noch nicht belegt werden kann.

Manchmal aber finden selbst die Kleidungs- und Trachttraditionen der den dakischen Provinzen benachbarten Barbaren, vor allem der Bevölkerung aus der dakisch-sarmatischen Interferenzzone aus der Moldau, eine Widerspiegelung in den provinzialrömischen Gräberfeldern aus Dakien – allerdings, wie es scheint, nur in den dakisch-römischen, sowie auch in Zufallsfunden und anderen archäologischen Kontexten. Obwohl bei den barbarischen Kleidungs- und Trachttraditionen schon im 2.-3. Jh. das Vorhandensein einiger für die Daker, die germanischen Bevölkerungen und für die Sarmaten gemeinsamer Elemente bemerkt werden kann, können doch diese Bevölkerungen auch in dieser Hinsicht unterschieden werden. Allerdings deutet die Untersuchung der Schmuckgegenstände und vor allem des Trachtzubehörs in Gräbern an, daß freie Daker, bei denen sowohl das Vorhandensein einiger Importe von Schmuckgegenständen und Trachtzubehör aus dem provinzialrömischen Milieu, wie auch das Fehlen anderer für die vorrömischen Eliten spezifischer Typen von

Schmuck festgestellt wird, unter einer Reihe von fremden Einflüssen standen.

Die Tatsache, daß in den Gräbern mit dakischer Keramik aus den dakisch-römischen Gräberfelder aus Dakien die Ringe und die Fibeln sehr selten sind, kann schwer nur durch die niedrigere soziale und wirtschaftliche Position der Mitglieder jener Gemeinschaften erklärt werden, weil diese Schmuckgegenstände selbst in anderen Grabinventaren, sowohl der Brandgräber, wie auch der Körpergräber, aus den anderen provinziäl-römischen Gräberfelder aus Dakien recht selten sind, was eine Erklärung in der Zerstörung der Schmuckgegenstände während der Einäscherung finden könnte. Ihre recht geringe Häufigkeit auch im Inventar der Körpergräber deutet aber auch an, daß die Verstorbenen höchstwahrscheinlich selten mit ihrem Schmuck bestattet wurden, sei es um die Ausplünderung der Gräber vorzubeugen, sei es vor allem bei der ärmeren Bevölkerung, weil dieser den Erben zukam. Selten kommen aber die Ringe auch in den Gräberfelder der freien Daker vor. Deswegen kann die Untersuchung der Verbindung der Schmuckgegenstände, vor allem derjenigen aus Edelmetall, mit der Keramik dakischer Machart, aber auch der Häufigkeit einiger fremden Kleidungs Traditionen ein wichtiges Element zur Erforschung der sozialen und kulturellen Verhältnisse innerhalb der dakisch-römischen Gemeinschaften darstellen. Trotzdem wurde sie noch nicht unternommen. Wegen der geringen Möglichkeiten, die Gräber dieser Kategorie genauer zu datieren, ist aber der Wert der Schlußfolgerungen für die Untersuchung des Prozesses der Romanisierung recht bescheiden, denn dessen zeitliche Entwicklung ist bei unterschiedlichen Sozialkategorien schwieriger zu erfassen. Die Anhänglichkeit gegenüber der traditionellen Tracht könnte sowohl bei der dakisch-römischen Bevölkerung aus den dakischen Provinzen bestehen, wenn ihr Zugehörige als solche aufgrund der Grabfunde identifiziert werden können, als auch bei den freien Dakern, in deren Gräbern die Anzahl der für das barbarische Milieu aus der Nähe der dakischen Provinzen spezifischen Schmuckgegenstände größer ist, auch wenn viele dieser Schmuckstücke nicht eigentlich dakisch, sondern von anderen Bevölkerungen übernommen sind.

Die silbernen dakischen Schmuckgegenstände vorrömischer Tradition kommen in keinem der provinziäl-römischen Gräberfelder aus Dakien und selbst im karpisch-dakischen Milieu vor, weil ihre Benutzung schon in der Mitte des 1. Jh. v.u.Z. aufhört oder viel seltener wird, auch wenn in der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien in mehreren

Balkan- und Donauprovinzen (Thrakien, Moesien, Dalmatien, Pannonien) eine Wiederbelebung oder selbst eine Fortsetzung der örtlichen Traditionen der Silberbearbeitung festgestellt wird.

Häufig minimiert aber die rumänische traditionalistische Geschichtsschreibung die keltische und griechische Herkunft vieler dakischer Schmuckstücke oder deren Verbreitung außerhalb Dakiens und besteht tendenziös nur auf den Parallelen aus dem einheimischen Milieu, ohne die recht zahlreichen bis ins 2.-3. Jh. fortbestehenden aus den Balkan- und Donauprovinzen zu erwähnen. Auch wenn sie doch ihre bis zur Identität reichenden Ähnlichkeit feststellt, die sie gerade dem erwähnten Überleben oder der Wiederbelebung einiger balkanischer (thrakisch-dakischer und illyrischer) künstlerischer Traditionen zuschreibt, spricht sie von einer Fortsetzung der Tradition des dakischen Silberschmucks auch unter römischer Herrschaft, obwohl die als Argument vorgebrachten Stücke eigentlich keine Beziehung zu dem vorrömischen dakischen Silberschmuck haben. Vorläufig ist aber im vorrömischen dakischen Milieu silberner Filigrans Schmuck unbekannt. Diese Lage hat eine besondere Bedeutung hinsichtlich des kulturellen Austausches, der das Vorkommen dieser Kategorie von Schmuck bei den freien Dakern und bei der dakisch-römischen Bevölkerung erklären kann, wie auch für die Auseinandersetzungen bezüglich der Herkunft der in einigen der dakisch-römischen Gräberfelder identifizierten dakischen Elemente.

Die Kunst des Filigrans und der Granulation ist für die orientalische und griechisch-etruskische Toreutik charakteristisch, wobei die Granulation häufiger beim Goldschmuck als beim Silberschmuck benutzt wird. Diese Techniken sind für die römische und keltische Welt nicht spezifisch, obwohl sie auch in der hellenistischen Kultur bekannt waren, und fehlen sowohl in der Lipica-Kultur und bei den freien Dakern aus den Gebieten westlich und nördlich des römischen Dakiens, als auch bei jenen aus dem Süden, also den Trägern der Chilia-Militari-Kultur; der silberne Filigrans Schmuck fehlt ebenfalls in den sarmatischen Grabinventaren. Wir glauben, daß die Herkunft der in Filigrantechnik gearbeiteten silbernen Schmuckgegenstände keinesfalls im dakischen Milieu gesucht werden darf, sondern an der nördlichen und östlichen Küste des Schwarzen Meeres, wo diese Technik unter orientalischem Einfluß vorkommt und von wo sie verschiedene barbarische Völker übernommen haben. Unter griechischem Einfluß verbreitet sich der silberne Filigrans Schmuck schon in der ersten Hälfte des 5. Jh. v.u.Z. auch in Serbien, wo die Filigrantechnik und die Granulation sogar während der römischen Zeit weiterbenutzt wurden.

In Bulgarien manifestieren sich in der Kunst des provinzialrömischen Filigrans Schmucks aus Gold, die auch Beziehungen zu einigen Typen des karpischen silbernen Filigrans Schmucks aufweist, nordpontische und selbst lokale, mit der keltischen Pseudo-Filigranarbeit verbundene Einflüsse, neben den syrischen aus der beginnenden Römerzeit, die aber nicht auf den karpischen Schmuck übertragen werden. Im dakisch-römischen Gräberfeld von Obreja wurden aber auch die Reste einer silbernen und vergoldeten Filigranperle entdeckt, die eine bislang einzigartige Entdeckung ist, genau so wie der löffelbiskuitförmige Goldanhänger von dort, der auf einer Seite in der Technik der Granulation verziert ist.

Andererseits wurde das Vorkommen von silbernem Filigrans Schmuck im römischen Dakien auch durch Austausch mit den barbarischen Bevölkerungen und sogar mit dem Eindringen einiger barbarischer Elemente in die dakischen Provinzen seit der Mitte des 3. Jh. erklärt. Silberner Filigrans Schmuck wurde hier bei Romula, Fărcașele (Kr. Olt), Locusteni (Kr. Dolj), Sopor de Câmpie (Kr. Cluj) und Obreja (Kr. Alba) entdeckt, ohne daß man sagen kann, daß er in allen dakisch-römischen Gräberfelder bekannt sei. In Rumänien kommt der silberne Filigrans Schmuck am häufigsten in den karpischen Gräberfeldern vor, in den dakischen Provinzen im allgemeinen in der Nähe der Garnisonsorte der Legionen. Die im karpischen und dakisch-römischen Milieu bei Săcelu (Kr. Gorj) in einer *villa rustica* oder in einer Siedlung aus der Nähe einiger Mineralwasserquellen entdeckten silbernen Filigranohrringe in Form eines Herkules-knotens sind von goldenen Modellen aus dem Orient und aus dem Süden Rußlands inspiriert.

Es soll aber die Anmerkung gemacht werden, daß sowohl in den karpischen, wie auch in den dakisch-römischen Gräberfeldern silberner Filigrans Schmuck nie in Körpergräbern entdeckt wurde, sondern nur in Urnengräbern der karpischen Gräberfelder, wobei häufig je zwei Schmuckstücke in einem Grab vorkommen. Da aber die überwiegende Mehrheit der Körpergräber der dakisch-römischen und karpischen Gräberfelder Kindern zugehören, ist es möglich, daß diese Gegenstände erst mit einem gewissen Alter, unserer Meinung nach vielleicht jenes wahrscheinlich mit Initiationsriten verbundene Alter, ab dem in diesem ethnokulturellen Milieu die Einäscherung der Kinder gestattet wurde, selbstverständlich nur von den Kinder jener Familien, deren sozialer und wirtschaftlicher Status den Zugang zu solchem Schmuck erlaubte.

Der silberne Filigrans Schmuck aus den dakisch-römischen Gräberfeldern kann nicht für

Erzeugnisse von Werkstätten aus den balkanischen Provinzen gehalten werden, weil die vorgebrachten Parallelen aus Gold gearbeitet sind, genau so wie der Filigrans Schmuck aus den nördlichen Gebieten Europas, der sich in technischer Hinsicht von den karpischen Silberschmuck unterscheidet und, obwohl er im 2.-3. Jh. zwar recht zahlreich ist, seinen Höhepunkt erst im 5.-6. Jh. erreicht. Die südlichsten frühen Funde aus diesem nordischen Kulturkreis sind jene der Przeworsk-Kultur, die sich ebenfalls von den karpischen unterscheiden. Hingegen stammen die im Verbreitungsgebiet der Chilia-Militari-Kultur entdeckten silbernen Filigrans Schmuckstücke aus dem karpischen Milieu oder stellen sogar karpischen Funde dar. Sie sind nach hellenistischen Traditionen gearbeitet, die wahrscheinlich von Meistern aus den nordpontischen Zentren, vielleicht aus Olbia, nicht hingegen aus dem sarmatischen Milieu oder unter dem Einfluß der Werkstätten aus Mesembria übernommen wurden. Auch wenn die im dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni entdeckten Schmuckgegenstände einige spezifische Elemente aufweisen und einfacher als die karpischen sind, wurden sowohl die in der Filigrantechnik gearbeiteten Schmuckstücke aus Bulgarien und dem Südosten Jugoslawiens, wie auch die karpischen von gemeinsamen Vorbildern inspiriert. Um die sinnwidrige These zu unterstützen, die Albaner seien die Nachkommen der im Römischen Reich umgesiedelten Karpen, wurde unlängst silberner Filigrans Schmuck aus dem Südosten Jugoslawiens vorgelegt, der nicht mit Notwendigkeit die Anwesenheit der Karpen voraussetzt. Wenn in den Grabinventaren aus dem römischen Dakien silberne Filigrans Schmuckstücke mit chronologisch ansprechbaren archäologischen Materialien verbunden sind, wie die karpischen Fibeln im dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni, werden sie immer in das beginnende 2. Jh. datiert.

Auch die Frage des sozialen Milieus, in dem der silberne Filigrans Schmuck in Umlauf war, beschäftigte die rumänische Forschung, aber ihre Aufmerksamkeit hat sich nur dem dakisch-römischen Gräberfeld von Locusteni und einigen der karpischen Gräberfelder gewidmet, wo umfangreichere Untersuchungen, vor allem in jenem aus Pădureni (Kr. Vrancea), das Vorhandensein betonter sozialer Unterschiede hervorgehoben haben. Wenn man die im Gräberfeld aus Locusteni entdeckten 48 silberne Filigrans Schmuckstücke auf die 17 Gräber, in denen sie erwähnt werden, aufteilt, ergibt sich ein Durchschnitt von ca. 3 Stück/Grab. Gleichzeitig wird hier eine Bevorzugung für korbchenförmige Anhänger festgestellt. Da die

Ergebnisse der anthropologischen Bestimmungen der Leichenbrände nicht veröffentlicht wurden, weiß man nicht sicher, ob die Verstorbenen weiblichen Geschlechts waren oder nicht, wie es aufgrund der Genderbestimmung des Grabinventars angenommen wurde. Hingegen beweist die anthropologische Bestimmung der in einem Grabkomplex aus dem karpischen Gräberfeld aus Dămieniști (Kr. Bacău) entdeckten Skelettreste, daß solche Schmuckgegenstände von Frauen im Alter zwischen 18-23 Jahren und 50-60 Jahren getragen wurden. Jedenfalls scheint es, angesichts der geringen Häufigkeit von Gräbern mit silbernem Filigrans Schmuck (5,86 %) im Gräberfeld von Locusteni, höchst wahrscheinlich, daß diese Bestattungen ungeachtet des Typus der Urne der sozialen Elite der Gemeinschaft angehört haben; die Tatsache, daß die Mehrheit der Gräber mit Schmuckgegenständen (56,25 %) römische Gefäße als Urnen benutzen, deutet die Übernahme der römischen materiellen Kultur durch die Elite dieser dakisch-römischen Bevölkerung an.

Die Erforschung der verschiedenen in den provinziäl-römischen Gräberfeldern Dakiens entdeckten Schmuckgegenstände erlaubt also die Erfassung einiger Aspekte, die von den bisherigen Forschungen weniger betont wurden: nicht nur in typologischer und materialkundlicher Hinsicht, sondern auch aus der Perspektive ihrer Häufigkeit und ihres Zusammenhangs als spezifische Trachtstücke für ein bestimmtes ethnokulturelles und soziales Milieu, schließlich der Vergleich mit den aus anderen römischen Provinzen erhaltenen Ergebnissen oder mit der Lage im benachbarten barbarischen Umfeld. Die Untersuchung einiger Eigenheiten des Bestattungsbrauches auf den dakisch-römischen Gräberfeldern aus Moesia Inferior und Dakien (die Bestattung unter Gefäßbruchstücken) unterstützt die Hypothese, daß das Vorkommen von silbernem Filigrans Schmuck in den dakisch-römischen Gräberfeldern der dakischen Provinzen seine höchstwahrscheinlichste Erklärung in der Umsiedlung dakischer Gruppen aus dem Gebiet der dakisch-sarmatischen Mischbevölkerung aus der Moldau in das provinzielle Territorium im beginnenden 2. Jh. und in Siebenbürgen nach den markomannischen Kriege findet.

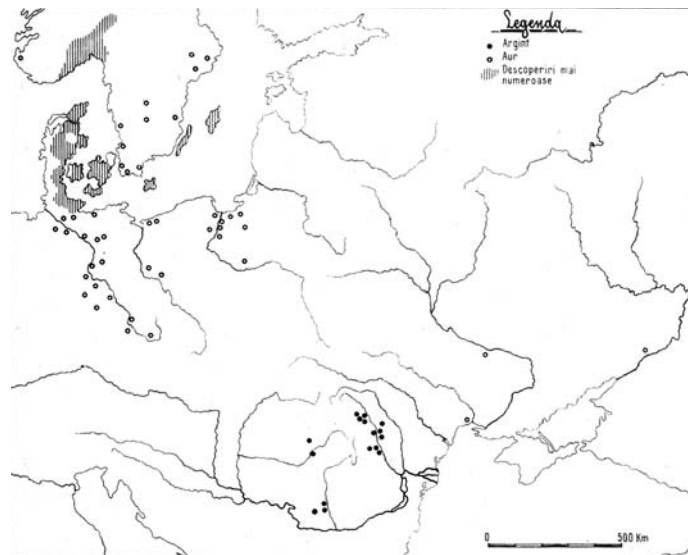

Fig.1. Aria de răspândire a obiectelor și podabelor lucrate în tehnica filigranului și a granulației în epoca elenistică târzie și în primele secole ale erei noastre (după Bichir 1973a) / Verbreitungsgebiet der Gegenstände und des in Filigrantechnik und Granulation gearbeiteten Schmucks während der späthellenistischen Zeit und in den ersten Jahrhunderte u.Z. (nach Bichir 1973a).

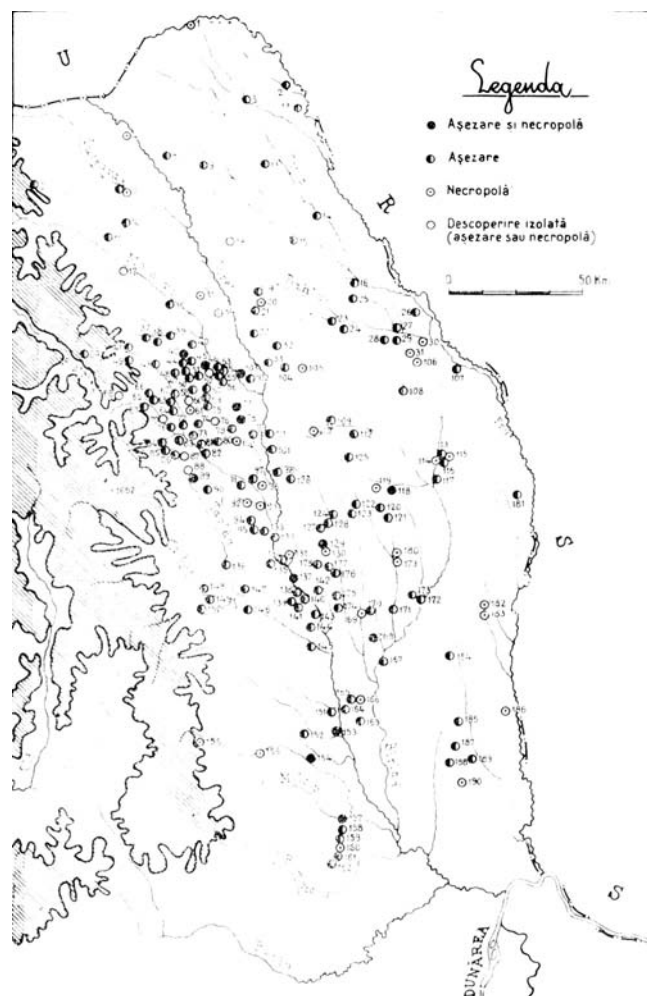

Fig.2. Descoperiri carpo-dacice din sec. II-III în Moldova (după Bichir 1973a) / Karpisch-dakische Funde aus dem 2.-3. Jh. in der Moldau (nach Bichir 1973a).

Fig. 3. Necropole carpice (după Bichir 1973a) / Karpische Gräberfelder (nach Bichir 1973a).

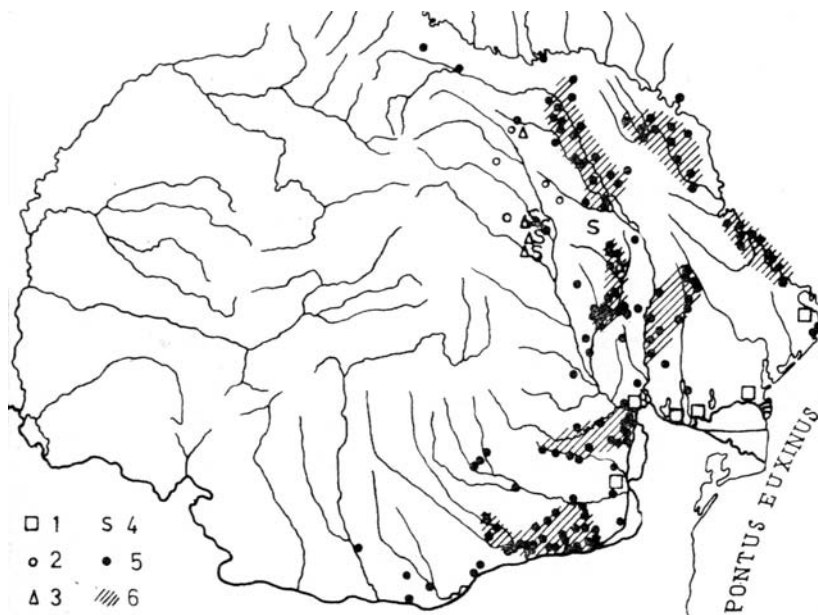

Fig. 4. Răspândirea amforelor romane și a mormintelor sarmatice în teritoriile barbare de la est și sud de Carpați. 1 - Fortificații și așezări romane importante. 2 - Amfore cu ștampile în relief. 3 - Amfore cu ștampile enflife. 4 - Amfore cu inscripții pictate cu vopsea roșie. 5 - Morminte sarmatice. 6 - Zone de grupare a mormintelor sarmatice (după Ioniță 1982) / Verbreitung der römischen Amphoren und der sarmatischen Gräber in den barbarischen Gebieten östlich und südlich der Karpaten. 1 - Bedeutende römische Festungen und Siedlungen. 2 - Amphoren mit reliefiertem Stempel. 3 - Amphoren mit eingetieftem Stempel. 4 - Amphoren mit rotbemalten Inschriften. 5 - Sarmatische Gräber. 6 - Gruppierungszonen der sarmatischen Gräber (nach Ioniță 1982).

Fig. 5. Inventarul mormântului de la Bruuiu (după Horedt 1958) / Das Inventar des Grabes aus Bruuiu (nach Horedt 1958).

Fig. 6. Tezaurul de la Ațel (după Crișan 1959) / Der Hort von Ațel (nach Crișan 1959).

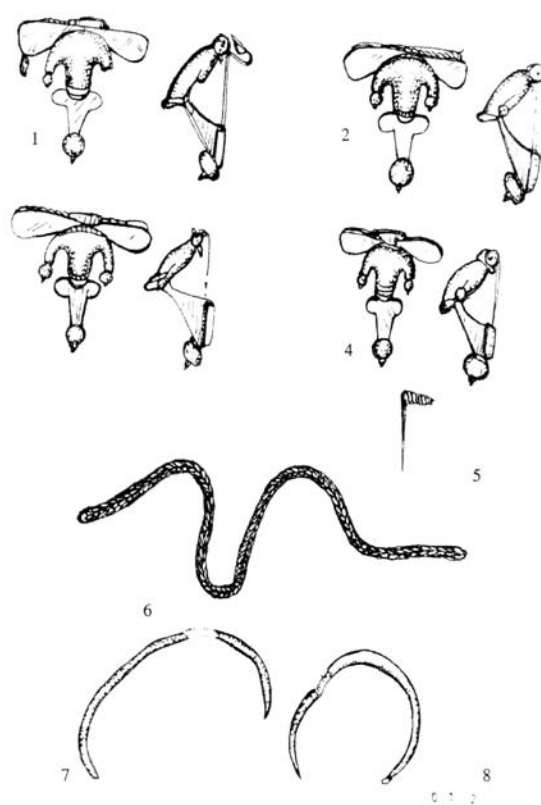

Fig. 7. Tezaurul de la Bumbești-Jiu-*Vârtopu* (după Marinoiu 2004) / Der Hort von Bumbești-Jiu-*Vârtopu* (nach Marinoiu 2004).

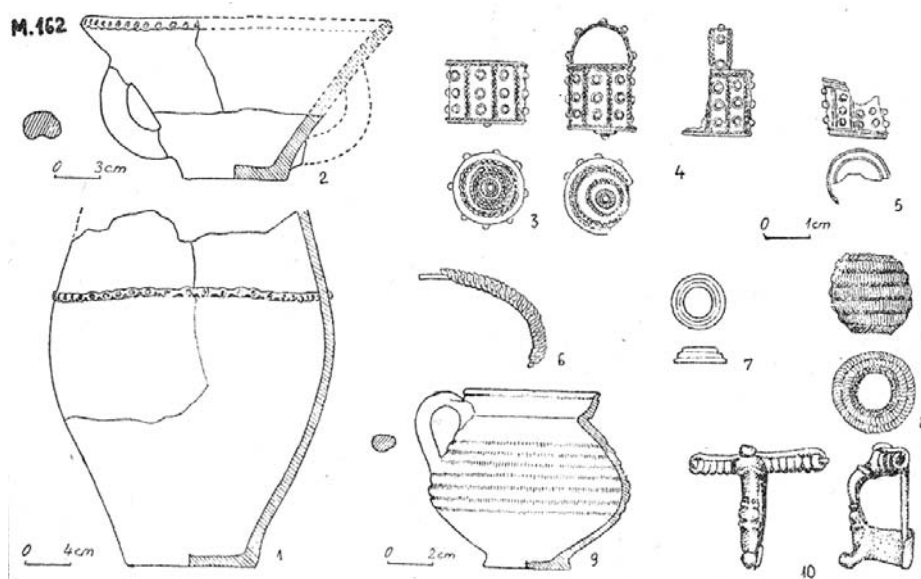

Fig. 8. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 162 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 162 (nach Popilian 1980).

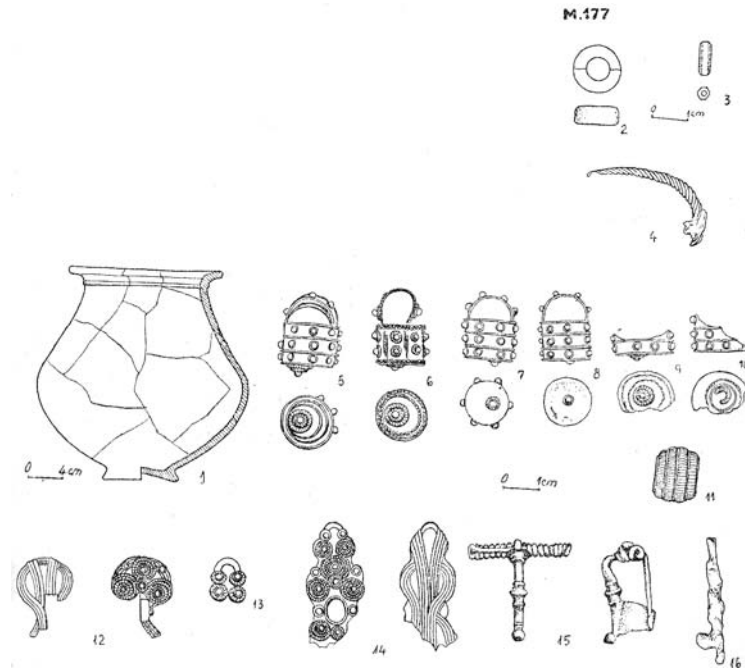

Fig. 9. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 177 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 177 (nach Popilian 1980).

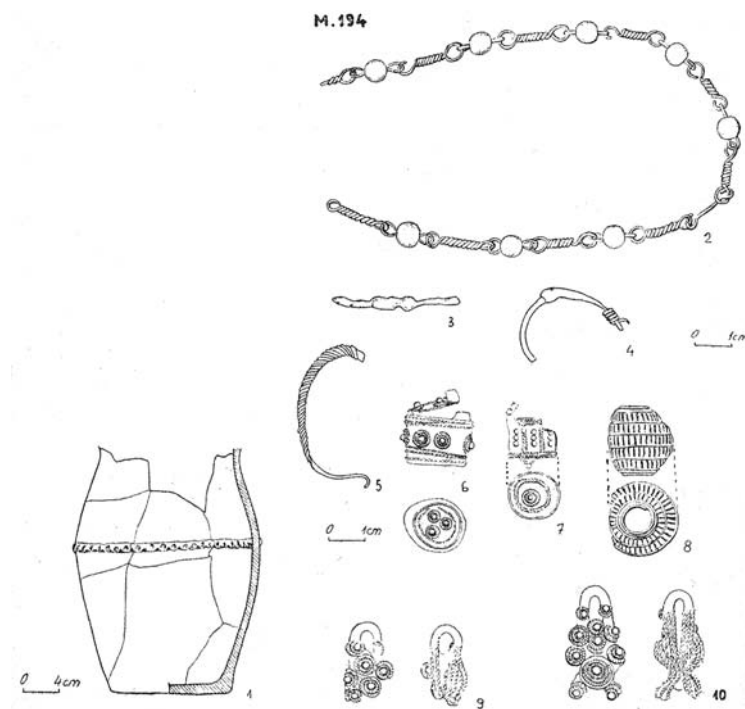

Fig. 10. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 194 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 194 (nach Popilian 1980).

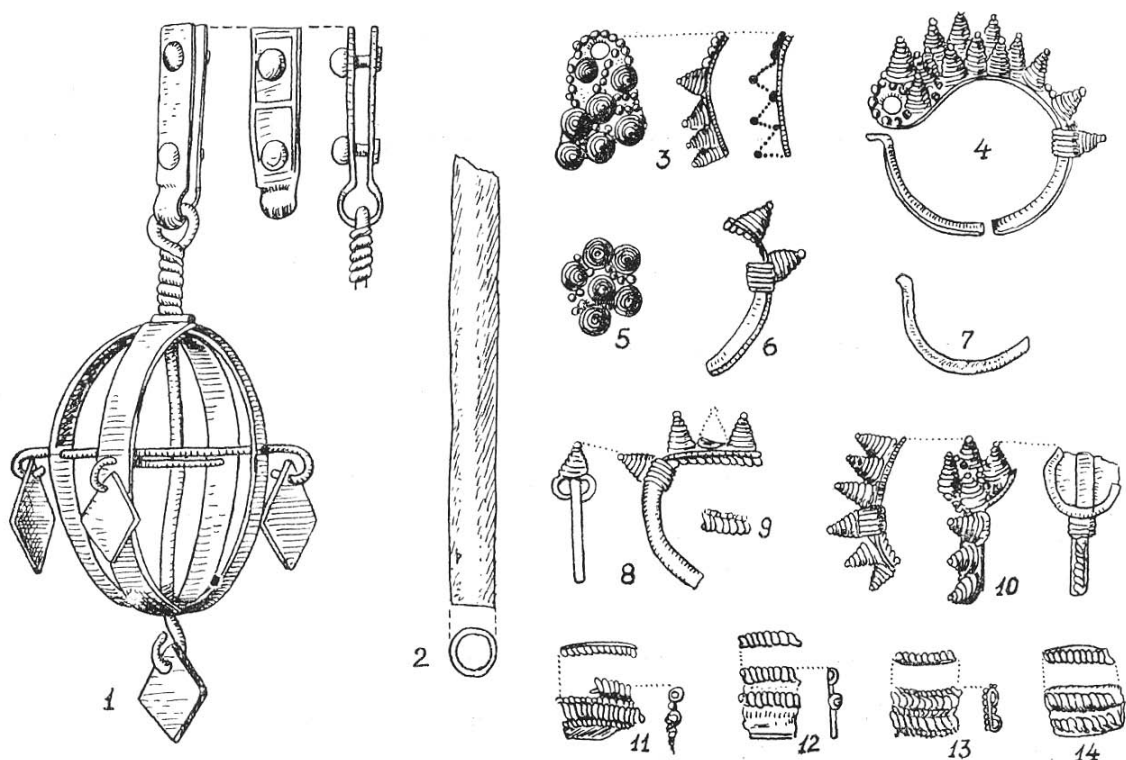

Fig. 11. Necropola daco-romană de la Sopor de Câmpie. Inventarul mormântului nr. 1 (după Protase 1976a) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Sopor de Câmpie. Inventar des Grabes Nr. 1 (nach Protase 1976a).

Fig. 12a

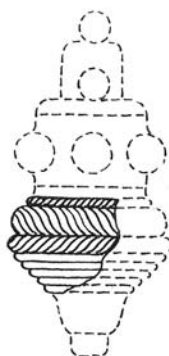

Fig. 12b

Fig. 12c

Fig. 12. Podoabe din argint filigranat din Dacia romană. *a.* Mărgea în formă de butoiuș de la Sopor de Câmpie (mormântul nr. 42). *b.* Pandantiv în formă de coșuleț (reconstituit) de la Sopor de Câmpie (mormântul nr. 71). *c.* Fragment de cercel în forma nodului lui Hercules de la Săcelu (după: *a-b.* Protase 1976a; *c.* Marinoiu 2004) / Silberner Filigranschmuck aus römischen Fundorten Dakiens. *a.* Fäßchenförmige Perle aus Sopor de Câmpie (Grab Nr. 42). *b.* Körbchenförmiger Anhänger (rekonstruiert) aus Sopor de Câmpie (Grab Nr. 71). *c.* Bruchstück eines herkulesknotenförmigen Ohringes aus Săcelu (nach: *a-b.* Protase 1976a; *c.* Marinoiu 2004).

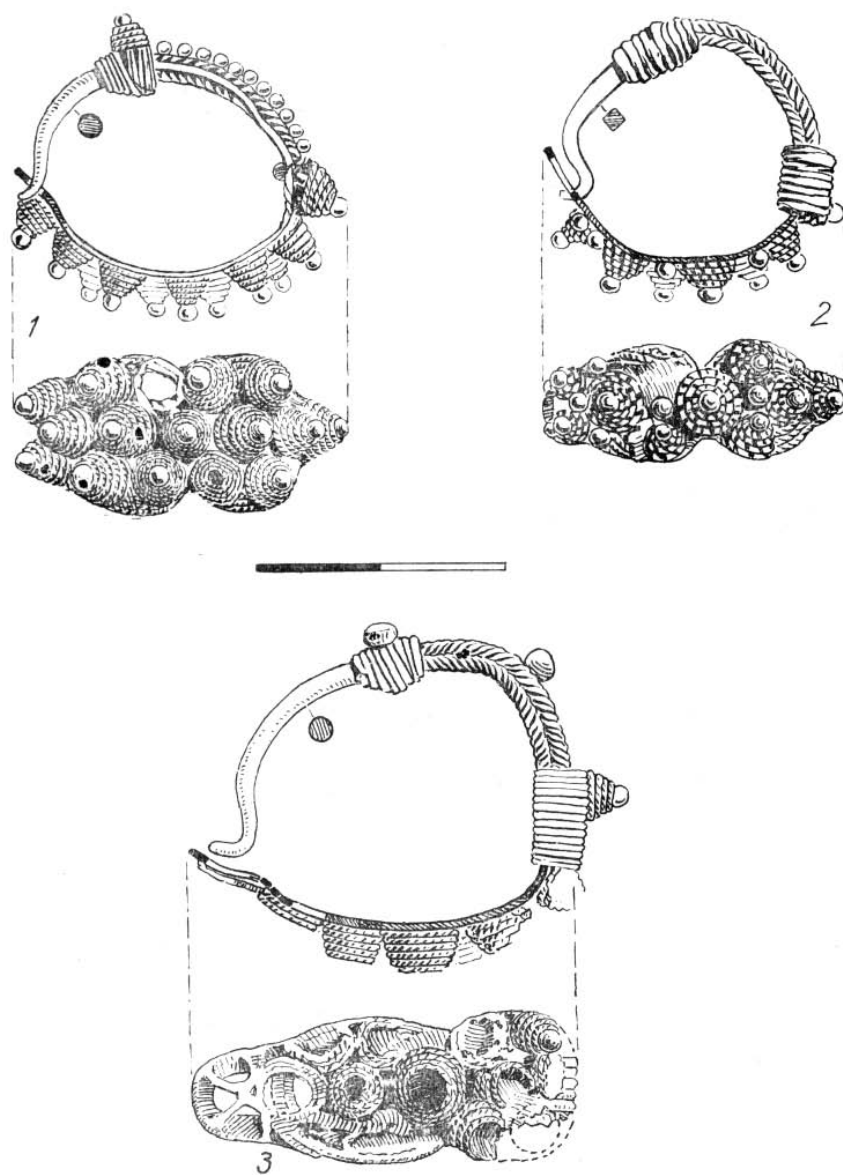

Fig. 13. Cercei din argint filigranat descoperiți în necropola carpică de la Poieniști (după Bichir 1973a) / Filigranohrringe aus Silber aus dem karpischen Gräberfeld von Poieniști (nach Bichir 1973a).

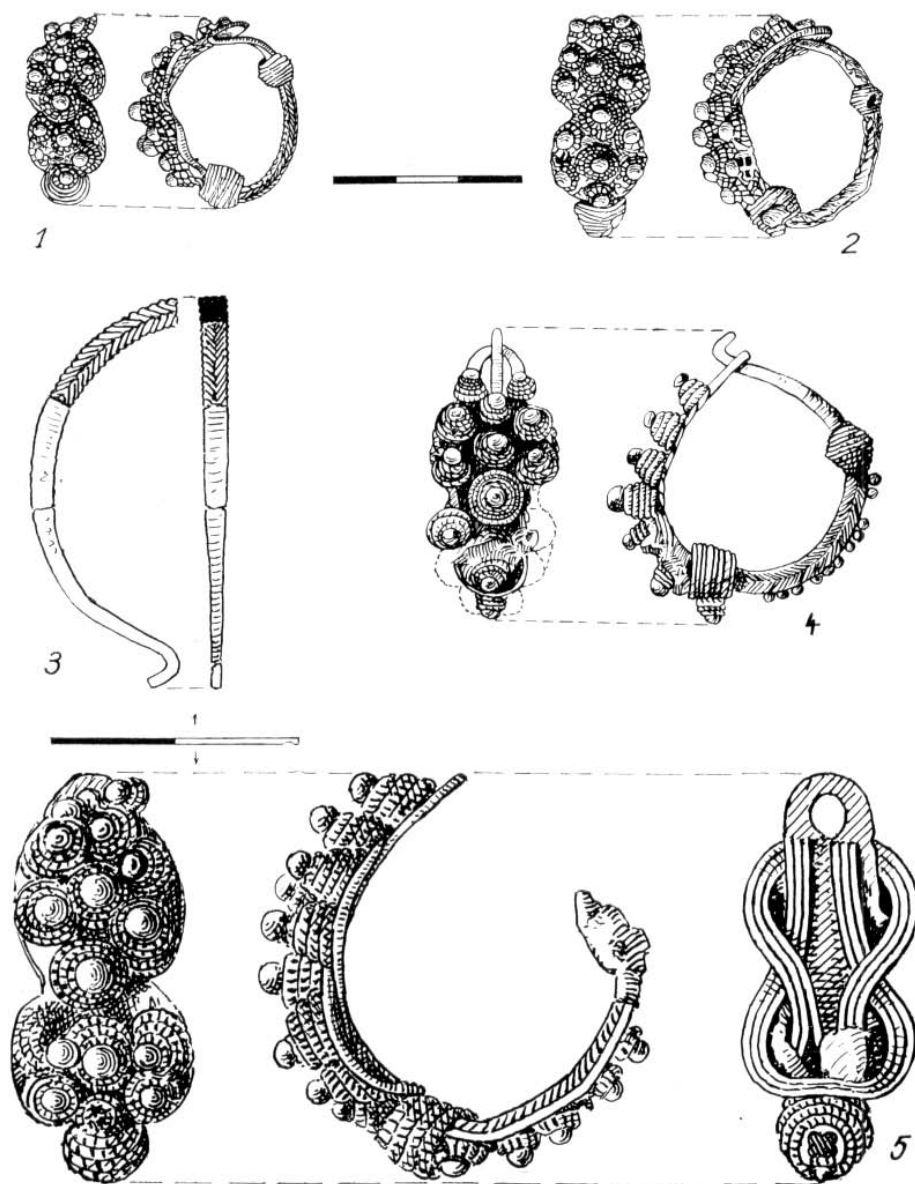

Fig. 14. Cercei din argint filigranat descoperiți în necropola carpică de la Pădureni (după Bichir 1973a) / Silberne Filigranohrringe aus dem karpischen Gräberfeld von Pădureni (nach Bichir 1973a).

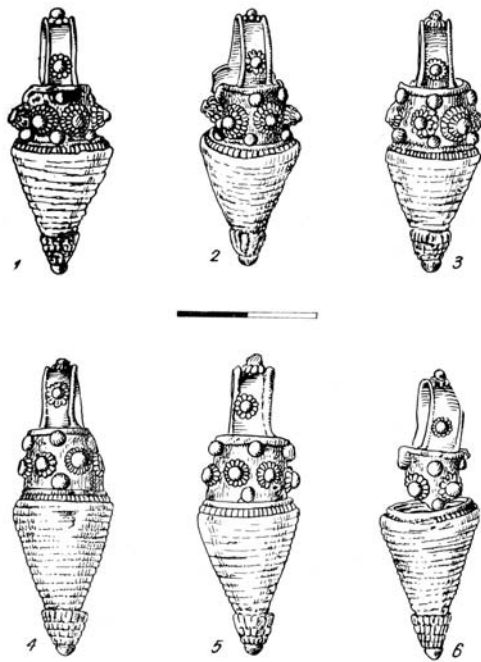

Fig. 15. Pandative în formă de coșuleț din argint filigranat descoperite în necropola carpică de la Moldoveni-*Gabăra* (după Bichir 1973a) / Körbchenförmige Anhänger aus Silber aus dem karpischen Gräberfeld von Moldoveni-*Gabăra* (nach Bichir 1973a).

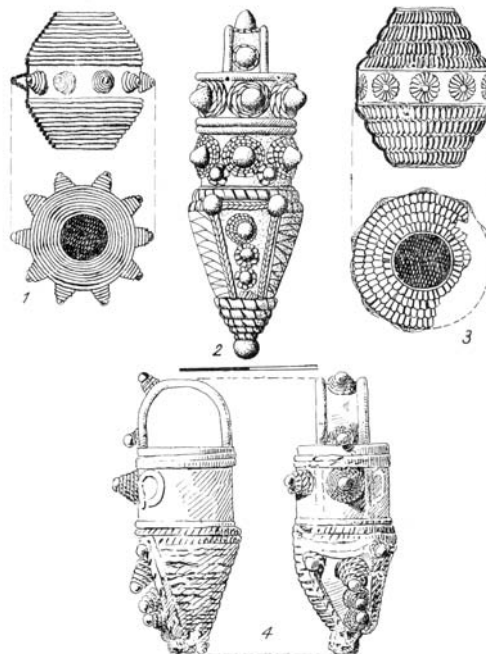

Fig. 16. Podoabe din argint filigranat (1, 3 – mărgelă în formă de butoi; 2, 4 – pandative în formă de coșuleț) descoperite în necropolele carpice: 1, 3-4 – Poieniști; 2 – Pădureni (după Bichir 1973a) / Silberner Filigranschmuck aus karpischen Gräberfeldern (1, 3 – fäßchenförmige Perlen; 2, 4 – körbchenförmige Anhänger): 1, 3-4 – Poieniști; 2 – Pădureni (nach Bichir 1973a).

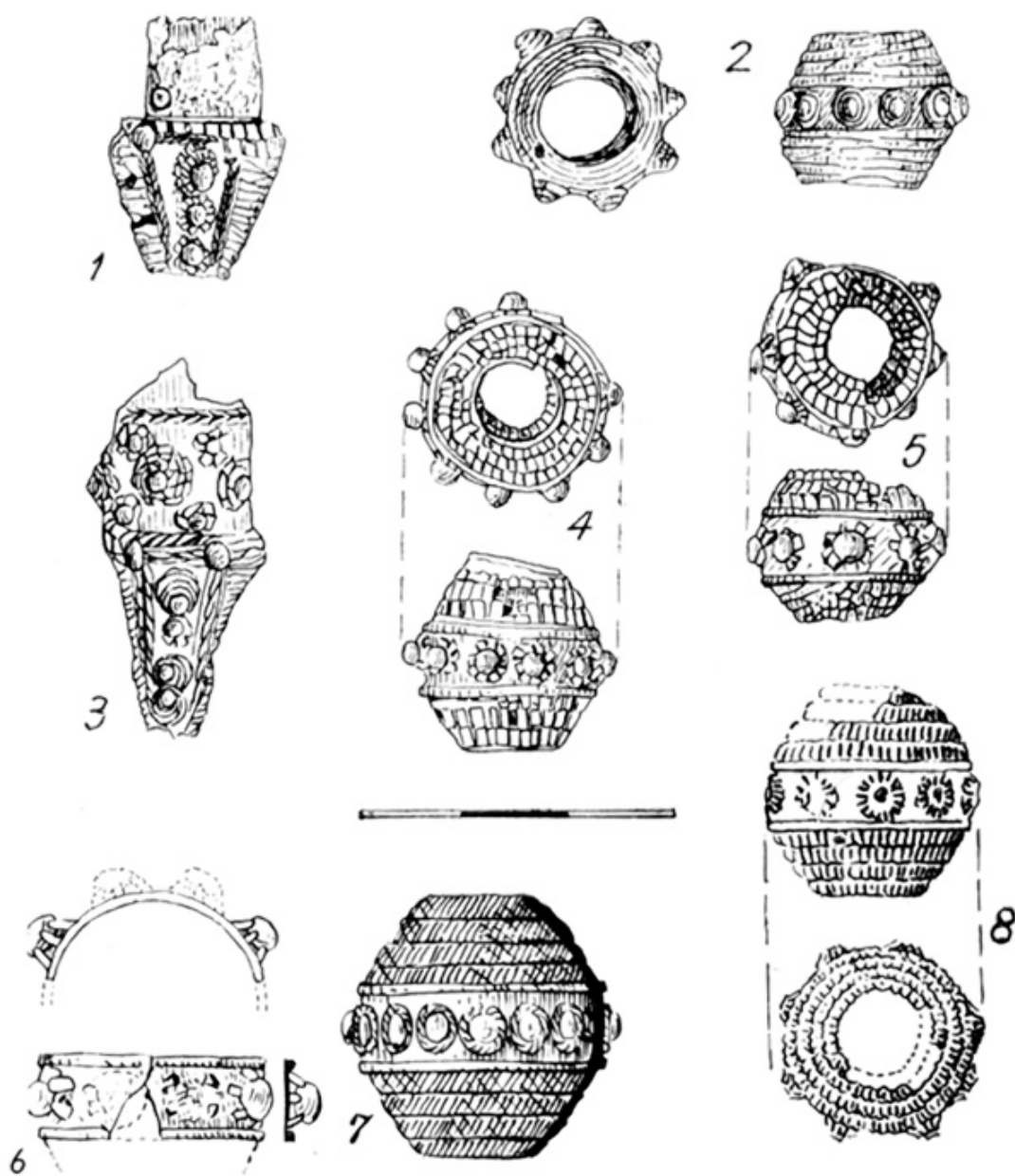

Fig. 17. Podoabe din argint filigranat (1, 3 – pandative în formă de coșuleț; 2, 4-8 – mărgelă în formă de butoiuș) descoperite în necropolele carpice: 1-7 – Pădureni; 8 – Poienest (după Bichir 1973a) / Silberner Filigrans Schmuck aus karpischen Gräberfeldern (1, 3 – körbchenförmige Anhänger; 2, 4-8 – fäßchenförmige Perlen): 1-7 – Pădureni; 8 – Poienest (nach Bichir 1973a).

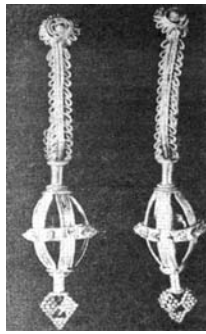

Fig. 18a

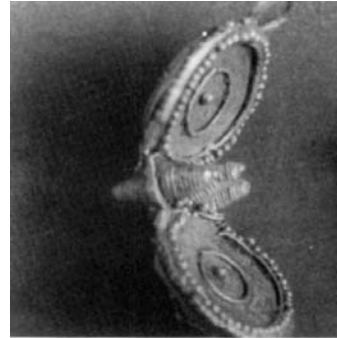

Fig. 18b

Fig. 18d

Fig. 18c

Fig. 18e

Fig. 18. Podoabe antice și moderne din aur sau argint, lucrate în tehnica filigranului și granulației. *a.* Cercei din argint. Colchida, sec. V î.e.n. (după Poladian Ghenea 1988). *b.* Cercei din argint. Curug (Serbia), sec. IV î.e.n. (după Argintul antic). *c.* Inel din argint. Curug (Serbia), sec. IV î.e.n. (după Argintul antic). *d.* Cercei roman din aur. Vidbol (Bulgaria), sec. II-III (după Ruseva-Slokoska 1991). *e.* Pandantiv din aur. Obreja (jud. Alba), sec. II-III (după Protase 2002). *f.* Cercei din argint. Ružinzi (Bulgaria), sec. XVIII e.n. (după Kunstschatze) / Antiker und neuzeitlicher, in der Technik des Filigrans und der Granulation gearbeiteter Gold- oder Silberschmuck. *a.* Silberne Ohrringe. Kolchis, 5. Jh. v.u.Z. (nach Poladian Ghenea 1988). *b.* Silberner Ohrring. Curug (Serbien), 4. Jh. v.u.Z. (nach Argintul antic). *c.* Silberner Ring. Curug (Serbien), 4. Jh. v.u.Z. (după Argintul antic). *d.* Golderner römischer Ohrring. Vidbol (Bulgarien), 2.-3. Jh. (nach Ruseva-Slokoska 1991). *e.* Golderner Anhänger. Obreja (Kr. Alba), 2.-3. Jh. (nach Protase 2002). *f.* Silberne Ohrringe. Ružinzi (Bulgarien), 18. Jh. u.Z. (nach Kunstschatze).

Fig. 19a

Fig. 19b

Fig. 19c

Fig. 19. Cercei romani din aur filigranat în forma nodului lui Hercules, descoperiți în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a.* Loc de descoperire necunoscut, sec. II. *b.* regiunea Botevgrad, sec. II-III. *c.* regiunea Varna, sec. II / Römische Filigranohrringe aus Gold in Form eines Herkulesknotens aus Bulgarien (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a.* Unbekannter Fundort, 2. Jh. *b.* Kr. Botevgrad, 2.-3. Jh. *c.* Kr. Varna, 2. Jh.

Fig. 20a

Fig.20b

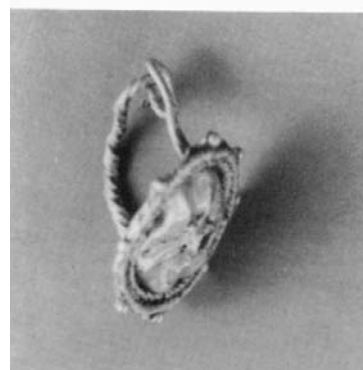
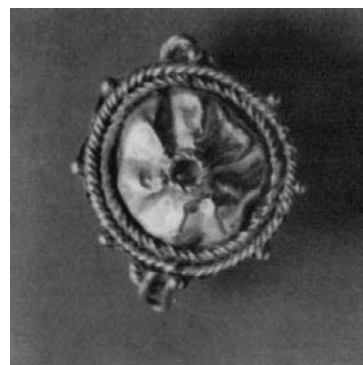

Fig.20c

Fig. 20. Cercei romani din aur filigranat, descoperiți în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a.* Loc de descoperire necunoscut, sec. III. *b.* Lisec, sec. II. *c.* Nikolaevo, mijlocul sec. III. *d.* Sadovec, sec. III / Goldene römische Filigranohrringe aus Bulgarien (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a.* Unbekannter Fundort, 3. Jh. *b.* Lisec, 2. Jh. *c.* Nikolaevo, Mitte des 3. Jh. *d.* Sadovec, 3. Jh.

Fig. 21a

Fig. 21b

Fig. 21c

Fig. 21d

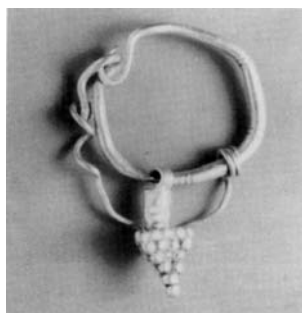

Fig. 21e

Fig. 21f

Fig. 21. Cercei romani din aur filigranat cu pandantive în formă de ciorchine de strugure, descoperiți în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a.-b.* Loc de descoperire necunoscut, mijlocul sec. III. *c.* Nikolaevo, mijlocul sec. III. *d.* regiunea Pleven, mijlocul sec. III. *e.* Preslav, sec. II-III. *f.* Slivka, sec. III / Goldene römische Filigranohrringe aus Bulgarien mit traubenförmigem Anhänger (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a.-b.* Unbekannter Fundort, Mitte des 3. Jh. *c.* Nikolaevo, Mitte des 3. Jh. *d.* Kr. Pleven, Mitte des 3. Jh. *e.* Preslav, 3. Jh. *f.* Slivka, 3. Jh.

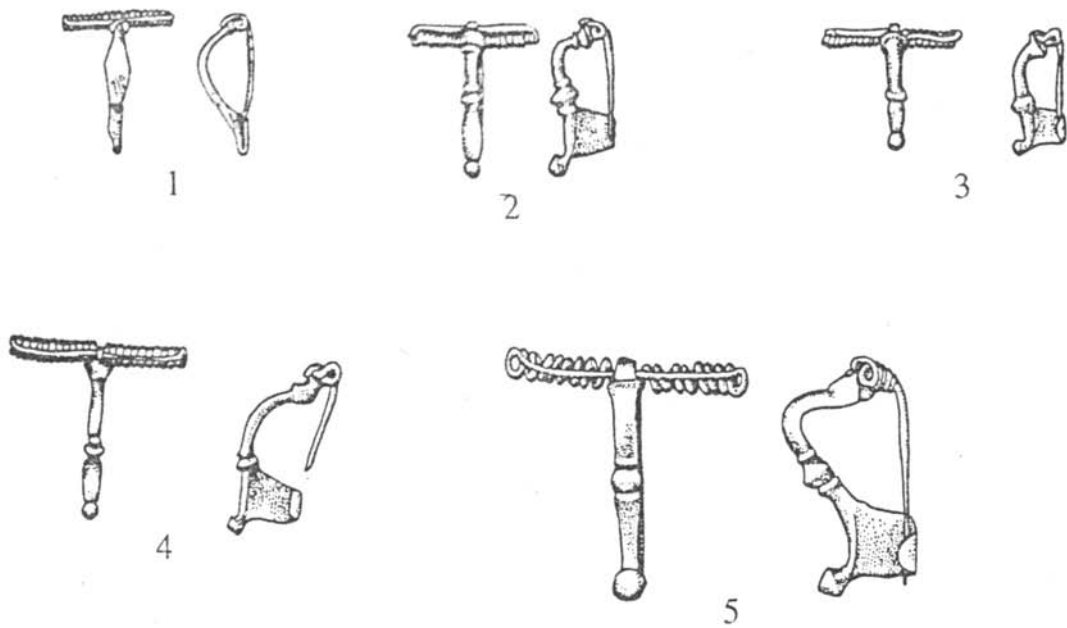

Fig. 22. Fibule de tip carpic din necropolele din Dacia romană: 1-3 – Locusteni, 4 – Romula, 5 – Daneți (după Opreanu 1997) / Fibeln karpischen Typs aus römischen Gräberfeldern Dakiens: 1-3 – Locusteni, 4 – Romula, 5 – Daneți (nach Opreanu 1997).

Fig. 23. Cercei baiuvari din sec. VII din diferite locuri de descoperire (după *Die Bajuwaren*) / Bajuwarische Ohrringe des 7. Jh. von verschiedenen Fundorten (nach *Die Bajuwaren*).